Т. 6.
р 4228

БНА БІБЛІОТЕКА.
13.

ГАНС ШЕЛЬ.

ПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ

СТОРОННИЦТВА в НІМЕЧЧИНІ.

німецького перевели І. М. и І. Ф.

Передрук с „Правди“.

Ціна 20 кр.

ЛЬВІВ, 1879.
З друкарні Товариства імени Шевченка,
під зарьад. К. Беднарського.

ЛННБ України ім.В.Стефаника
01177078 (V)

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 37206

И 9393

I.

Суспільнополітичні питання, напрямки и сторонництва.*)

Суспільна політика се наука и штука, як уладити суспільність; а позаяк лад суспільности може настати тілько через найвищу всеобіймаючу управу, и суспільність без держави неможлива, то поняте держави входить до суспільної політики. Таким робом суспільна політика, се сума змагань, що відносяться до суспільности, с. е. до історично витвореного звязку родин и єдиниць, котрий спільними господарськими и особистими взаєминами ціло удержується, ті господарські и особисті відносини на підставі однаких обичаєвих и правних поглядів уладжує и, очевидно, яко історично витворений звязок неперестанно розвивається.

Ми сказали, що суспільність неможлива и немислима без держави, бо ж мусить бути якась управа, щоби улекшувала и обезпечала взаємини між поодинокими суставами сеї великої громади интересів.

Наука и штука, як би се найліпше уладити, зветься по просту політика. Вона займається, так сказати, зверхним уладженем, формою, в якій суспільність представляється на вні.

---

*) Перевід з німецького: Unsere Socialpolitischen Parteien. Von Hans von Scheel. Leipzig. 1878.

Але та сама зверхна форма може містити в собі ріжний зміст и як той сам державний організм перебуває ріжні форми управи, переходить без надмірного потрясеня від республіки до монархиі, — так само може також однакова державна управа бути пригідна для ріжних суспільностей дуже несхідних в своїх основах. Старинна римська держава мала багато установ подібних до теперішних, а прецінь старинна а нова суспільність зовсім відмінні від себе.

Не хочемо ту зовсім заглублятися в фільозофию историі. Ми будемо держатись тілько *нової* суспільности, що одержала свій тип з историчної сумішки старини (antike), германізму и християнства, и основана на однакових понятях *о родинї и о власности*.

Та сама суспільність жиє в так ріжнородних державах, як английська и французька, під так відмінними управами, як німецькі монархиі и швейцарські демократиі. Як з одного боку годі заперечити одноцілости нової суспільности, так з другого боку годі заперечити *ріжнородности* нових держав. Здавалобся про-те, що між формою держави а суспільностю нема дуже тісної звязи, и що держава не має безпосереднього впливу на розвиток суспільности.

А все ж таки годі не признати таких взаімних відносин и бодай *се* можна сказати, що одна форма управи більше а друга менше спосібна тривало піддержувати розвиток суспільности и вводити в ній зміни.

В загалі можна сказати, що суспільний порядок удержуєся найдовше без зміни там, де політична управа обіймає найбільшу часть интересів и їх до співчинности покликає. Се можна бодай теоретично сказати о чистій демократиі, а историчні досвіди стверджують сю теорию. Нема може консервативнійшої суспільности як швейцарські демократиі, и то именно в тих кан-

тонах, де демократия здавна вже утвердилась; а истнуюча там по части від давна а по части нововведена установа „референдум“ (народнє голосованє над всіма уставами) виказала особливо в господарськім праводавстві такий консерватизм народа, якого б ім позавидували консерватисти усіх других країв, и котрий довів би до роспуку всіх гороіжно-реформаторських державників.

Для глубоких суспільних переворотів, для швидких господарських реформ найвідповіднійша форма управи — абсолютна монархия, бо вона подає великим реформаторам пригожий апарат для іх реформаторських идей, щоб іх швидко и в пору вводити в житє; доказом сего н. пр. пруські реформи на початку, а российські в середині сего столітя.

Але в цілости здається, що питаня суспільнополітичні дуже слабо звязані с політичними; а як помимо ріжнородних політичних управ суспільність остається в сущности однакою, так з другого боку по-при ріжнородні політичні сторонництва бачимо у всіх державах однакого цивілізованого шару однакі суспільнополітичні сторонництва. Так само и в теперішности. Але одну велику суперечність добачаємо між суспільнополітичними сторонництвами всіх часів и народів, а именно: одні — вдоволені истнуючим ладом в суспільности, и через те раді ёго удержати, — а другі бажають основних перемін в управі суспільности, чи задля свого положеня, чи задля почуваної кривди. В такім значіню все були суспільні питаня и суспільнополітичні сторонництва. А позаяк суспільність раз-у-раз розвивається, то раз-у-раз мусять виступати також нові питаня и сторонництва; в кождій историчній добі вони мають заразом свої відрубні відтінки; су-

спільні питаня старинного и середного віку зовсім не то, що теперішні.

Так само и тепер стоять проти себе два головні сторонництва на грунті суспільних питань: консерватисти, котрі всіми силами опираються всяким основним змінам нашого суспільного ладу, и радикали, котрі домагаються таких змін. По середині зовсім природно стоіть посередна громада зложена з людей, котрі не мають потреби різко домагатися змін своіх интересів, и с таких людей котрі признаючи истнуючі в кождій суспільности неминучі хиби раді старатися іх усунути, ніймаючи докладно потребу посвященя интересів особистих для добра загалу. Але позаяк суспільні справи людей більше розгорячують ніж політичні, то легко твориться сильна вплива політична громада посередна, а суспільнополітична остається розмірно слабою и в ній проявляються вправді рішучі напрямки але слабше сполучені сторонництва.

В такий спосіб будемо и при сёгочасній суспільности говорити о консервативних, радикальних и середних сторонництвах. Сі послідні (радикальні и середні) найкраще назвати сторонництвами реформи. Назва „ліберали“ вправді була б відповідна, але, як побачимо дальше, могла б вона дати причину до помішаня и помилок, позаяк нинішні так названі ліберальні сторонництва зовсім не те, що суспільнополітична середна громада (група). Вони стоять більше на грунті чисто консервативнім.

Розуміється, що ті сторонництва громадяться навколо суспільнополітичних питань породжених новійшим суспільним ладом; то ж треба передовсім пояснити, які се ті питаня.

Наша суспільність основана на властивих культурних елєментах витворених старинним світом, гер-

манством и християнством; вона збудована на моногамічній родині, на повній приватній власности, на праві свобідної умови між всіми формально рівноправними членами народу. З дійсних хиб або з хибних наслідків тих основних установ мусять вироджуватись суспільні питаня.

Най хто як хоче думає про те, як трактувати и рішати ті питаня, се одно певне, що головні питаня підіймані тепер більше або менше справедливо — ось які:*)

По перше. Що до родини підносяться закиди против позадомашної праці дітей и жінок в загалі а також против надмірної позадомашної праці мужчин з біднійших кляс. Для так званих середних кляс визначується окреме „питанє жіноче“, именно що до тяжкого економічного положеня незамужних женщин.**) С питанєм, так сказати, родинним вяжеться також питанє „про помешканє.“***)

По друге. Що до приватної власности підносяться питаня: чи и як запобігати б надмірному нагромадженю капіталів в одних руках через уродженє, щастє и другі

---

*) H. von Scheel, die Theorie der socialen Frage, Jena, Mauke, 1871; и Die sociale Frage (відчит), Bern, Jent und Reinert, 1873. Ad. Wagner, Rede über die sociale Frage, Berlin, Wiegandt und Grieben, 1872.; v. d. Goltz, die ländliche Arbeiterfrage, Danzig, Kafemann, 1872.

**) H. v. Scheel, Frauenfrage und Frauenstudium, Rectoratsrede in Bern, Jena 1874; також в „Hildebrandts Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Jena, річник 1874. книжка 1.

***) E Engel, die moderne Wohnungsnoth, Leipzig, Duncker und Humbolt, 1873; E. Sachs, die Wohnungszustände der arbeitenden Klassen, Wien, Pichler, 1869.

причини, як дати б можність як найбільшій масі народа користуватись власностю, не ограничаючи при тім змагання до економічної свободи и самостійности, и які границі установити для публичної власности.

По третє. Що до свобідної умови підносяться питання: як би її уладити и як ограничити щоби и економічно слабшим по можности забезпечити свобідний ужиток сил и рівні услівя в боротьбі о добробут; питаня ті проявляються відмінно в ріжних галузях продукциі.

До тих питань, котрі проявляються в певних формах відповідно до властивостей управи суспільности, відносяться верстви, кружки и громади (групи) народа и єдиниці зовсім відмінно, після того, чи господарські интереси товариські, традиция та наукові переконаня потягають їх до одних або других питань. Наукові переконаня стрічаємо тілько у немногих а с тих немногих тілько немногі голосно їх висказують, так що навіть між образованими людьми мало хто йде за їх проводом. Та справді ніде так не тяжко стрітити неупередженого, розумного а при тім практичного пійманя теперішности, належитої оцінки давнійшого розвитку и ясного роспізнаваня будучности, як на грунті суспільнополітичнім. Ріжниця заходить найперше в поглядах на самі питаня, а відтак и в способах їх рішаня. Деякі кажуть, що всі висше наведені питаня, або бодай декотрі при теперішних суспільних обставинах не мають ніякої підстави; другі знов розходяться лише що до їх рішеня. В послідним згляді заходить именно ріжниця що до того, що́ лишити силам приватним а що́ здати на руки держави.

Ріжниці в пійманю тих питань не творять ще безпосередно суспільнополітичних с т о р о н н и ц т в, а тілько н а п р я м к и. Бо не можна ще говорити о сто-

ронництві, доки діло йде про поодинокі, хотя й далекосяглі питаня н. пр. про спілки, податки, мита — на котрі певне число осіб годиться, хочби переконаня тих людей мали и як глубоку наукову підставу. Противно, щоби повстало сторонництво суспільнополітичне, потреба перше: спільности основного погляду на истоту и значінє суспільних питань в загалі, и на способи як іх рішати; по друге: спосібности до діланя в житю публичнім. При тім не конечно треба и на ділі не все лучається, щоб сторонництво ясно сформулувало собі тоту ціль до котроі прямує, та щоб члени сторонництва власною думкою та науковим переконанєм доходили до тих поглядів, за котрі стоіть сторонництво. Бо особливо колиб ся послідня вимога була конечною, то всі сторонництва складалибся з дуже малого числа людей. В практичнім житю нема в загалі сторонництв чисто суспільнополітичних, але на іх заснованє впливають то політичні — чи як звичайно кажуть формальнополітичні, — то релігійні причини с. з. вони мусять висказати свої гадки про формальнополітичні и релігійні питаня. Сего не можна оминути и годі уважати за блуд; бо вступаючи до житя публичного, заступаючи публичні интереси в громаді и державі, годі ограничитись на одну частку публичних питань а про решту не згадувати; а тілько сторонництво мусить на всі боки висказати свій програм, чи то виразно, чи тілько зазначуючи в загалі своє змаганє. Таким робом публичне сторонництво є завсіди заразом суспільнополітичним и церковним — се послідне в найобширнійшім значіню слова; розуміється, що оден або другий бік може мати перевагу; и так бік формальнополітичний у нинішних так названих ліберальов, церковний бік в ультрамонтанів, суспільний бік у социяль-демократів.

Розглядаючи суспільнополітичні сторонництва треба мати на оці отсе їх згруповане, котре виробили сі три основні складники, и при поділі самого огляду треба все виходити с тої точки.

Приступаючи до самого огляду побачимо, що єдина наукова дорога тутка така, щоб насамперед вислідити историчне повстане суспільнополітичних сторонництв, а відтак на тій підставі представити їх теперішний стан. Лише с такого становиска можна буде дійсно порозуміти, безсторонно представити, належито оцінити и бодай потроха заглянути в будучий розвиток сих сторонництв. Проте найближче и найважнійше завдане наше — докладно вказати историчну основу, на котрій опираються погляди наших суспільнополітичних сторонництв, хотьби прийшлось нам в тім згляді не сказати справді нічо нового.

II.

Историчні основи німецьких суспільно-політичних сторонництв.

Відрубні признаки німецьких суспільнополітичних сторонництв основані, розуміється, на властивостях новійшої суспільности, — и ті німецькі сторонництва, котрі ту будемо переглядати, залежать від складу суспільних и публичних порядків в Німеччині.

Німецька суспільність, се преціньне є щось відрубного від тої загальної „новійшої суспільности“; противно, в германських и романських культурних державах Европи и Америки суспільні погляди и господарські основи в грунті річи однакові, — а з розвитком материяльної и духової обміни стають взаємини всіх

людей того великого культурного круга чим раз тіснійші, відносини чим раз однаковійші. Вихідна точка, від котроі починаєся та „новійша суспільність“, се безперечно французька революция, котра передовсім довершила побіду маючого міщанства над старою феодальною державою, и то як в господарськім, так и в політичнім згляді, а відтак дала почин зовсім новому розвиткови людей на идеальних підставах волі и рівности.

Правда, в Англиі переміна староі суспільности в нову почалася давнійше и довершилася спокійнійше,— а та властива мішанина останків феодалізму и грошевоі олігархиі, котрою відзначуються тамошні порядки, в многих зглядах відрізнюєся від нашого суспільного ладу. Але помимо тоі несхідности в розвитку и переходах, всеж таки остаточні добутки ту и там и що до часу и що до якости в грунті річи такі подібні, що насміло мож говорити о новім культурнім звороті в европейській суспільности від революциі 1789 р.

В тім часі абсолютизм и меркантилізм виховав під боком грунтовоі аристократиі нову господарську силу — міщанство, — а під боком сільскоі господарки промисл. Всі складники господарки грошевоі були вповні вироблені. Настав час — и проломано старий, историчний уклад суспільних верстов, опрокинено старі форми власности и способи господарованя з усіми стісняючими іх путами.

Як думки Монтескіє и Руссо приготовили революцию політичну, так приготовила переворот в поглядах господарських и правно-економічних нова школа економістів, тісно звязана з материялістичною фільозофією того часу. Від середини минувшого століття розвивали так названі фізиократи нову економічну науку, котру треба вважати першим и досі єдиним с и-

стемом тої науки, — бо вони справді стрібували покласти одноцільний будинок суспільної економії и заразом звязати ёго як найтіснійше с цілим суспільним и політичним ладом; оперта на них англійська школа економічна не повела дальше роботи в тім напрямі.

Фізиократи силувалися наперед поняти саму истоту суспільної економії без згляду на сякі або такі обставини сеї або тої держави; через те вони поклали основу загальної суспільної економії. Вони перші показали, що політика економічна, се не діло тикаюче тілько кишені сего або того князя, але діло тикаюче порівно кождого горожанина; вони старалися вияснити и виказати, як твориться и як ділиться між усіми господарськими верствами ціла сума достатків; вони стрібували заразом, кладучи властителів грунтових в основу всеї суспільности яко найважнійшу, продуктивну клясу, — звязати економічне уладженє суспільности с політичним, — думка, котру відтак, хоть в иншій формі, підніс на ново Сен-Сімон.

При тім ціхує фізиократів досить досадно спротивленє пануючому до них меркантилізмови. Наперекір пересадному ціненю грошей яко головного богацтва, вони твердять, що тілько полёві, первісні витвори становлять властиве, живуще богацтво народа. На перекір меркантилістам, котрі підносили торговлю и промисл, фізиократи стояли за тим, щоби підпирати рільництво, найважнійше жерело богацтва. Замісць клясових ограничень и державних стіснень, зовсім не сприяючих розвиткови новійшого діловодства, вони домагалися самостійности и свободи праці и зносин; замісць руйнуючих данин и спиняючих мит домагалися установленя рівномірних податків, котрі би захвачували богацтво

при самім ёго повставаню, а відтак запевнювали ёму легкий и швидкий оборот.

Той фізіократичний систем, носячий в собі зароди плодовитого розвитку, переняли відтак, як звісно, Англічане, и основну ёго думку, що „посеред зовсім природного порядку три фактори продукциі — природа, праця и капітал — мусять витворити найбільшу масу достатків“ повернули на збудоване знаменитого систему вольної торговлі або Смітиянізму, котрого основа и ціль заразом, се поняте „народнёго богацтва“, т. є. сума всіх вартостей, находячихся в господарстві цілого народа, без згляду на іх розділ и іх суспільне діланє.

Конечно нам ту представити собі в цілости всі характеристичні ціхи и всі хиби тої науки, против котрої тепер так завзято борються сторонники суспільної реформи и радикали, — щоб могчи порозуміти, о що властиво розходиться. При тім не в тім ту діло, щоби викладати спеціяльно науку того мужа, котрий насамперед переніс фізіократизм до Англиі, т. є. Адама Сміта,— але той ряд думок, котрий так названа „англійська школа“ и ії прихильники у всіх краях виробили в звісну „теорию вільної торговлі“. Чи сам творець тої школи так думав и учив, — се зовсім нас не обходить, — ба ні, мусимо навіть зазначити, що Адамови Смітови ніяк не годиться приписувати того, що звичайно зовуть ёго системом. Сміт писав підчас першого великого росцвіту англійського промислу фабричного, заступав погляди образованої середної кляси, котра могла голосити, що ії интереси и погляди, се интереси и погляди цілого світа, — бо вонаж то обалила феодалізм, між тим, коли робітники мало ще почувалися до єдности клясової, мало ще піймали и боронили своіх відрубних интересів. С того становиска и для такої публики прикроів він фізіократичні идеі и прибрав іх

в домашну, англійську одіж. У нёго ще нема й проблиску тої свідомости, що думка може мати суспільну донесліть, так само як нема й гадки про ясний розвиток якого небудь економічного понятя (от хочби й понятя праці) ані про систематичне обробленє. Сесі хиби поповнили бодай по части Французи, між тим, коли німецька ученість, окрім кількох мужів, як н. пр. Ліст, аж до половини сего віку то тілько й робила, що живцем усе переймала від них; хіба, що хто би схотів уважати оригінальними помислами такі чисто внішні, щоб не сказати — фільольогічні перекрійки, якими займався н. пр. Льоц. Назву „Смітиянізм“ котрою охрещено науку вольної торговлі, не треба проте шіймати яко власну науку Сміта, хоть він справді своїм популярним и приладженим до потреб часу обробленєм науки економічної зискав загальну прихильність до тих думок в краю так високо промисловім, як Англія.

Представмо собі затим головні основи сеї науки; ось які вони:

Підстава и ціль господарства народнёго, се заспокоєнє потреб. Потреби чоловіка неограничені; вони збільшуються с приростом достатків, витворених для їх заспокоєня. Чим вони більше ростуть и повнійше заспокоюються, тим доскональнійше господарство народнє, котрого ціль именно — здобувати як найбільше достатків. Достатки здобуваються працею при помочи природи, а при помочи назбираних виробів — капіталу — творяться знов нові средства продукцийні и консумцийні. Як капітал твориться через нагромаджене виробів праці, так з другого боку він же становить підставу до дальшої праці. Щоб витворити як найбільше достатків, треба як найбільше визискувати природу капіталом и працею. А се можливе лиш тоді, коли всі господарські сили зможуть працювати без

жадної перепони. Тим то й свобода продукції — головна підстава богатої продукції, цвитучого господарства народнёго, великого богацтва национального. А свобода продукції вимагає, щоб ніяка внішна сила, а именно сила державна, не мішалася до неї. Держава не може штучними способами викликати найбільшу продукцию, — противно, вона стане тілько завадою на дорозі до найвідповіднійшої и найбогатшої продукції, продукції для своєї власної користи. Власна користь, се єдина підойма и порука найплоднійшого господарованя. Проте треба ій лишити зовсім вольне поле до діланя, а тоді кождий поверне свою працю и свій капітал туди, де з них буде найбільший хосен. Проте не треба ніяк ограничувати ані капіталу в шуканю и добуваню зисків, ані праці в шуканю найліпшої плати. Свобода праці для власної користи вироднть завідництво між робітниками и капіталістами, а в тім завідництві той випередить других, хто однаким коштом витворює найбільше, т. є. найдешевше. З ніякого другого жерела, а тілько с свободи, може виплисти отсе добро. Таким способом повстає найбільша маса достатків, а консументи при тім получають все, чого ім треба, без ніякого штучного роспорядку. Бо при такім природнім ході народнёго господарства, де є потреба якого товару, там повстає попит за ним, а де є попит, там, розуміється, швидко найдуться люде, готові заспокоіти ёго, впять таки для своєї власної господарської користи. Де попит, там виступає и подаж; а через те не тілько витворюванє достатків зовсім природним способом відбуваєся и порядкуєся само с себе, але робиться також в найдогіднійший для споживців спосіб именно через звязок попиту с подажею. Бо коли попит за яким небудь товаром дужший, аніж ёго подаж, то, правда, на разі попитуючі будуть мусіли

боротися між собою о товар и платити за него далеко більше, аніж коштувало ёго витворенє; але та висока ціна швидко звабить других до твореня и подаваня того самого товару. Тоді настане знов боротьба між подаючими, в котрій ціна товару конечно мусить вменшитися о тілько, що більше менше зрівнаєся с коштами ёго витвореня. Понизше тих коштів вона не може знижитися на довго. Таким способом установлюєсь ціна, вдоволююча одних и других. Таким способом витворці и споживці, питаючі и подаючі стоять раз у раз супротив себе в ненастанній але благодатній боротьбі, котра йде зовсім після законів природних.

Ті самі відносини, що між купуючими и продаючими в звичайнім значіню того слова, заходять також між властителями капіталу и властителями праці, т. є., між предприємцями и робітниками. Капітал потребує робучої сили, щоб міг піти в діло, — а праця вимагає капіталу, щоб заявитися; капіталіст виступає як питаючий, робітник яко подаючий товар: працю. Чим більше творить капітал, тим більше праці вимагає; чим більше праці затруднено, тим більше твориться капіталу. И ту природний закон попиту и подажі при помочи конкуренції порядкує всі відносини, котрим єдиниця мусить піддаватися.

Давши таким способом волю и природний хід господарській машині, введемо в рух та уладимо ії тим самим в найпростійший и найдоскональший спосіб, а господарська користь кождого буде при тім запевнена и остаточно вирівнана. Бо именно боротьба интересів природною конечностю вироднть згідність интересів, бо скоро всі зможуть свобідно добиватися своєі користи и скоро власна користь покаже кождому найдогіднійшу дорогу до єі осягненя, то кождий, значить, и мусить ії осягнути. Таким робом и капітал буде ужитий на те,

чого найбільше треба, и праця буде поділена найкраще; через те буде продукуватися з найменшим коштом найбільше, т. є., найдешевше, и заспокоіться — о кілько мож — найбільше потреб. А тоді осягнена ціль народнёго господарства: — витворенє як найбільшого народнёго богацтва.

Сей ряд мислей мож на беспечно вважати головною основою Смітиянізму або систему вольної торговлі, с котроі відтак випливають дальші подрібности и виводи економічно-політичні. Так само можна сказати, що прихильники тих думок уважають іх не тілько провідною ниткою для пійманя истнуючих економічних порядків, але радше регулами пригідними до беспосередного, практичного застосованя.

Зараз на перший погляд видно, що та наука тісно звязана с пануючою під той час школою „природних прав“, що не звертає ніякої уваги на историчний розвиток и виходить с того переконаня, що всі господаруючі стають супротив себе з однакою силою и однакою свободою, — и кождий здоровомислячий пізнасть також, що именно ті основи становлять єі слабі боки.

Економічне праводавство, бажаючи передовсім розвинути всі продуктивні сили, пішло за тими поглядами. Як в промислі так и в рільництві скасовано всі давні пута, котрі вязали и властителів и робітників заспів, — и таким способом в господарстві були тепер тілько предприємці, властителі капіталу — и робітники, властителі товару званого працею. До першого розряду ввійшли всі посідаючі більші рухомі або нерухомі маєтки и деякі доробкевичі з робітників, що доробилися маєтку при новім розцвіті промислу; до другого ввійшли бувші кріпаки, челядники и термінатори ремісницькі, по части також менші властителі, рукодільники,

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 37206

котрі насамперед протратились в конкуренційній боротьбі с швидко зростаючим великим промислом, попереду переважно в Англії.

Повстанє и зріст того нового стану наємних робітників потягли за собою такі важні наслідки, — пізнанє ёго истоти таке конечне для зрозуміня цілого соціяльного руху, що мусимо над ним блисше застановитися.

Продуковане на великий розмір — а до такого намагає господарський розвиток майже у всіх галузях промислових з більшою або меншою бистротою — не тілько змінило давнійші, особисті зносини витворця с споживцем, не тілько зробило споживанє дешевшим, але також відняло ёму ціху индивідуальности, причинилося до розділу, а радше сказати, до сконцентрованя и швидкого помноженя людности, а передовсім до збільшеня стану вольних наємників, так, що вольнонаємна праця тепер переважає, між тим коли давнійше, обіймаючи тілько невеличку часть людности, вона вважалася виймком. Окремі ціхи тої вольнонаємної праці лежать в тім: 1) що згода робуча заключаєся при вольнім праві и на короткий час, не тягне за собою ніяких трівалих взаємин між робітником а предприємцем ані зі згляду на само предприняте, ані зі згляду на домашне господарство, и 2) в тім, якого рода дохід получає робітник. Дохід сей, то грошева плата, котра безпосередно не стоіть в ніякім звязку з вартостю виробленого витвору и звичайно виплачуєсь робітникови, заким ще той витвір зістав спроданий яко товар. Чим більше змагаєся продуковане на великий розмір, тим, розуміється, менша стає економічна самостійність наємного робітника, а з другого боку, чим більше росширюєсь ринок*)

*) Ринком називаєся всяке місце, де продаються товари. Кожда галузь промислова, витворюючи инші товари, має також

и спекуляция, тим частійші бувають потрясеня всіх стосунків робучих, котрі мають найбільшу вагу для наємного робітника, бо від них же залежить, чи зможе він получити роботу и як уладить своє житє. Властива промислова фабрикация звязана ще з другими недогодами, котрих однако ту не потребуємо далі тикати.

Коли затим ширится чим раз більше така наємна праця, витворює вона велику и обставинами свого житя однаку масу наємників, осібну робітницьку клясу, при помочи котроі промисл справді безмірно швидко поступає наперед, але котра при тім, яко кляса, стає в звісну супротивність до решти суспільности а борючись раз у раз о збільшенє платні легко може перейти до зовсім ворожого становиска, що проявляєся в ріжних суспільно-політичних домаганях.

Коли проте з одного боку та кляса не маюча и тим самим економічно зовсім безсильна раз у раз падала в „вольній“ боротьбі конкуренційній, а з другого боку предприємці виповнювали щиро свій обовязок (після понять вольноторгової науки), а именно старались витворювати як найбільшу масу достатків, не зважаючи на уживаних до того витворюваня людей, не дбаючи о тих, що при роботі окалічіли и т. д., — то конечно мусіло дійти до невдоволеня и нужди між робітниками, а далі було б дійшло й до боротьби, якби не зараджено лиху реформами.

ший ринок, бо одних товарів потребують там, других там, одних більше, других менше. Росширенє ринку належить так розуміти що крім давних місць відбуту показались ще й нові. И так н. пр. промисловці англійські давнійше карабіни довозили тілько до Европи, — відтак ринок іх (т. є. відбут на товар) росширився на Америку, — а далі й на Африку, де, як звісно, достарчили іх Зулюсам на власну біду.

Та нужда конечно мусіла наперед проявитися в краях найбільш промислово розвинених. И справді так сталося, як незаперечимо посвідчує цілий ряд основних вислідів про положінє робучих кляс, ще від трийцятих років нашого столітя. У Франціі особливо зробили зворот на тім полі вислідки Вільлєрмé про житє робітників у прядільнях 1838 р., відтак письма Фрежіе, Паран-Дюшатля, Бюре. В Англіі висліди про положінє робочої кляси Фридриха Енгельса (1845), хоть и навмисно виставляли вперед темні боки, всеж таки дали повід до важкої задуми, а парляментарні анкети, слідячі аж до наших часів за обставинами ріжних промислових галузей, достачували раз у раз нового материялу, такого, який Карль Маркс в своій книжці „Капітал“ (1867) використав простірно, хоть и односторонно. В прочих краях мало стосунково зробила и держава и приватні люде для пізнаня житя робочого люду, а особливо Німеччині треба закинути, що єї промислове праводавство зладжене без достаточного практичного підготовленя; через те й доси ще йдуть спори про добрі и злі боки того праводавства, а ніхто не береться до відповідних вислідів про сам стан економічний, так, що поле ту дуже широке для всіляких суперечок пустими фразами.

Ті економічні недогоди нового господарства, котрі особливо різко визначувалися в житю наємних робітників, сталися зародом опозиціі, котра виробила нові суспільно-політичні идеі.

Мусимо вже тутка виложити ті идеі, противні вольноторговству, бодай о тілько, о кілько вони є попередниками нинішних радікальних и реформових идей в Німеччині, так що коли відтак перейдемо до представленя німецьких сторонництв, будемо мати вже ясно зазначену вихідну точку.

В той сам час, коли Роберт Мальтус розвивав свою знамениту теорию залюдненя, котра в економічнім згляді не може остоятись с тої простої причини, що не бачить, що люде не беспосередно залежать від природи чи там від плодности землі, але опановують и повертають на свою службу сили природи при помочи власности; в той сам час, коли Давид Рікардо робив свої не менше славні висліди про робітницьку плату, котрі також доходять до того сумного виводу, що положінє робітника може троха поліпшитися на якийсь час лиш тоді, коли він буде поволійше и в меншій мірі множитися, ніж капітал, — в той сам час уже Сімонід де Сізмонді, видячи всі англійські порядки, стратив віру в вартість вольноторгової науки, але сам не зумів дійти навіть до почину нової теориі.

Властивим творцем суспільнополітичної критики, котрого думка, хоть ще попутана и невироблена, повела за собою далекосягаючі наслідки теоретичні и практичні тріваючі ще й тепер, мусимо вважати Сен-Сімона; проте конечно треба бодай побіжно вказати, як ёго ще дуже неясні идеі, розъяснюючись и поповнюючись виробили новійші социяль-демократичні засади.

Анрі де Сен-Сімон висказав у своій „Parabole politique“ (1819) сміле як на тодішний час питанє: чи гірше було б для Франціи, як би нараз стратила всю королівську родину, ввесь двір, все висше духовенство и всіх висших урядників, в загальній сумі три тисячі найвисше в краю поставлених осіб, — чи, як би стратила три тисячі своіх найбільших учених и найліпших робітників? Відповів на те, що страта найліпших робучих сил була б далеко тяжшою для краю, між тим, коли на тамті найвисші місця лехко було б найти охочих. Сериозна думка в дивачній формі! Приглянувшися близше сему питаню и тій відповіди, побачимо

в них більшу вагу, ніж би се на перший погляд здавалося. Се велике питанє про становиско власности и праці в суспільности, висказане ту, правда, дивачно, але дуже важне там, де недавна революция угрунтувала суспільний лад на нових основах — свободі и рівности перед правом. В тім питаню лежить увесь суспільний програм Сен-Сімона, — з него свідомість суспільного питаня розрослася в цілій новійшій суспільности. Сен-Сімон хотів через те сказати, що праця — він називає ії в найобширнійшім значіню слова „l'industrie“ — не займає в суспільности такого становиска, яке ій належиться. Прихильники Смітиянізму, вважаючи свою теорию за нехибну, бо основану на законі природи, доказували, що праця, се творець усякої вартости и основа народнёго богацтва, — між тим на ділі виходило, що не праця, а посіданє займало в суспільности пануюче становиско; отожто Сен-Сімон хотів, щоби виведені були прості консеквенциі с тої теориі. Він хотів, щоби „индустрия“, скоро є основою суспільности, займала також відповідне становиско. Він домагався для сили, котра, після наукових виводів, піддержувала и збогачувала суспільність, також першого місця в тій суспільности, панованя. А що було дотепно и досадно нашкіцоване в тій „Parabole“, то розвів Сен-Сімон обширнійше в другім письмі с послідних літ свого житя, котре написав після невдалого покушеня о самоубійство и назвав „Catéchisme des industriels“. Катехізм той починаєся питанєм: Що таке промисловець (industriel), на котре відповідає: Се кождий, хто працює, щоб витворити або приспособити средства для заспокоєня потреб або для приємности чоловіка. Всі разом такі промисловці, се сума праці, становлячої животну підставу суспільности. А колиж поглянемо, яке становиско займає та найважнійша верства в суспільно-

сти, то побачимо, що — саме послідне; а коли спитаємо, яке становиско повинна би займати, — то признати мусимо, що — саме найперше. Проте наука мусить узяти на себе завдане — поставити промисл на те становиско, котре ёму належиться. Сен-Сімон затим перший проповідував право праці до панованя на підставі єї господарськоі важности. Довкола сеї точки горнуться всі ёго суспільно-реформаторські змаганя, — и таким способом порушив він думку, котра поволи стає клясовим самопізнанєм робітників, и, часто фальшована та каламучена, ширится з осередків великого промислу чим раз дальше и дальше и викликує чим раз нові думки и рухи. Праця, котру вже вольнотовговці шумно назвали жерелом богацтва народнёго, набрала тепер нараз зовсім иншого значіня. Вольноторговці піймали „працю“ яко технічний складник продукциі, яко средство до твореня капіталу, — але консеквенций не розтягали на робітників; вони прийняли давну установу власности, пануючу вже в невольничих державах старини, після котроі тілько посідаючий набував нове посіданє, — а с суспільноі истоти праці не виводили ніякого суспільного управненя; вони зовсім не бачили ніякого звязку між суспільностю, а народнім господарством. А именно на той звязок напер Сен-Сімон; він зробив працю с технічного суспільним діячем; впорядковане народнёго господарства він уважає завданєм усеі суспільности. И розвиваючи науково ту думку, Сен-Сімон став основателем социялізму.

Як основна Сен-Сімонова думка висказана в дивачній формі, так також майже дитинний, а прецінь глубоко значучий ёго исторично-фільозофічний начерк розвитку, котрий мав пояснити, як прийшло до того, що промисловці — найбільша маса народа и в фізичнім и в духовім згляді — підпали під власть пануючоі те-

пер меншости. Не потребуємо ту розбирати того начерку; досить буде зазначити, що він дійшов не до такого виводу, який мовчки признавали Смітияністи, що именно теперішний суспільний лад є найліпший и найдоскональший, що в нім цивілізация дійшла до свого вершка; — противно, Сен-Сімон дійшов до того, що конечний ще крок дальше, щоб витворити таке суспільне впорядковане, в котрім би кляса властителів и шляхти, а також сила військова стояла низше працюючої части суспільности и тілько ій служила, — а щоби таким робом из старого феодального ладу державного виробився новий, чисто промисловий, яко звершене цілої цивілізациі. „И ми, — говорить він, — ми беремося до того — піднести промисловців до власти и поваги!“ Промисловий систем має бути угрунтований на засаді правдивої, зуповної рівности, зносячої всякі родові и маєткові привілеї. Щоб се приготовити, треба насамперед розумно пійняти промислову державу. Сен-Сімон умер на руках своїх учеників с словами, повними твердої віри и надії: „Будучність ваша!“

Хто хоч троха вміє підняти свій погляд над истнуючі економічні порядки и бачити іх з боку историчного, той мусить признати, що Сен-Сімон, виказуючи несхідність між економічною а суспільною організациею, справді підніс велике, ще не розъяснене питане. Але кождий признасть також, що та думка, діставшися в реальнійшій формі між люд робучий и немаючий, могла, а навіть мусіла звільна стати силою, розвиваючою потужно зароди суспільного невдоволеня и клясового роздору. Розуміється, що в такій абстракцийній формі, яку ій надав Сен-Сімон, вона не могла того зробити.

Сен-Сімон сам не трібував ніколи проводити своєї идеї в діло при помочи агитациі и организациі; він пожертвував всі свої сили и средства, відмовив собі

всякої вигоди и роскоши, боровся за духове вироблене своїх цивілізаторських идей, але не подав ніякого способу до їх переведеня; він також не виступав просто против жадних установ, на котрих опирається давний устрій, — ані против родини, ані против приватної власности, ані против права спадкового. Але суспільно-реформаторські идеї мусіли до них взятися, хотячи проявитися в певній формі. Ту форму надав ім, як звісно Сент-Аман Базар, котрий висказані ще Сен-Сімоном сумніви о абсолютнім праві власности обострив в той спосіб, що узнав истнуюче родинне право спадкове нерозумним, неекономічним и противним суспільности.

Аж з виступленем Базара набирає Сен-Сімонізм означеної форми и двигаючої сили; суспільні хиби виповідаються острійше и скуточнійше. „Коли поглянемо на положенє европейських народів, — каже Базар, — то щож побачимо? Всюди, в церкві, державі и суспільности розлад и несупокій. Гляньмо лиш на суспільність, кілько нужди покажеся нашому поглядови, скоро тілько навмисне не схочемо жмурити очей! Наш час переважно промисловий; але промисл, котрий би повинен кожду єдиницю увільнити с пут авторитету и ущасливити, стався тепер побоєвищем, на котрім с поміж тисяч розвалин и нужденних хаток де-де піднимаються величаві палати богацтва, що придавлюють кожде молоде щастє и намаганє. Теперішне право, керуюче промислом, се конкуренция; але се прецінь війна всіх против усім, війна, котра кінчиться придавленем більшости. Загибіль слабих — зъявище зовсім звичайне, над котрим всі охають, але котрому ніхто не зараджує. Чиж се задача людскости? Якже ж не маємо ми з глубоким смутком дивитися на такий порядок, в котрім загальним окликом є несупокій и боротьба о жите?“

А дальше питає, чи такий стан суспільности конечний, и доходить до того, що ні. Суспільність має в собі силу и призванє до поступового розвитку и доконаленя; причинюватися до него, се обовязок всіх, хто почув хиби теперішного устрою. Визискуванє чоловіка чоловіком мусить перестати, а настати суспільна згідність. Але се може статися лиш тоді, коли правні форми теперішного господарства будуть або знесені або основно змінені. А передовсім теперішне право власности спиняє всяку зміну и поправу. Головна помилка нашого часу що до власности, по думці Базара, ся, що теперішне право власности вважається абсолютним, зовсім конечним и незмінним. — Сміт'янізм назвав ёго „законом природи“ — між тим се як раз противне всім историчним фактам, котрі показують, що власність переходила через найрозмаїтші ступені. А тепер приходить важний крок в виводах Базара; він каже: теперішна власність все таки є власність родини и не відходить від неї, хоч умре сей або той член родини. А пречінь поступ часу, зносячи давнійшу дідичність урядів, вказав уже правдивий спосіб для рішеня основного суспільного питаня. А спосіб сей зовсім простий: не зносити власности приватної, але настановити спадкове право заслуги замість спадкового права своячтва; а поєднанє одного з другим лежить в тій засаді, що по смерти властителя спадок ёго переходить не на родину, але на цілу суспільність, при помочи котрої ся власність здобута; суспільність знов представляє держава, котра своїми правами охоронює власність.

В тім сформулованю Базара найшов Сен Сімонізм свою властиву, приватно-правну основу и заразом спосіб — віддати „богацтво народнє“, як ёго шумно звали Смітіяністи, в руки суспільности и в ії роспорядок,—

а заразом ту вже визначена була ціль, до котроі мала вести соціяльна агитация. Тепер уже виразно напротив „капіталізму“ став „соціялізм“. Ту почалися проби, вияснити звязок понять капіталу, власности и праці, котрого не дошукувалася пануюча суспільно-економічна наука. Під понятє „праці“ підведено ту не тілько „капітал“, котрий, як звісно, повстає тілько через працю, але и власність, котра становить суспільний зміст капіталу.

Вказана ту теория права спадкового зведена відтак самими Сен-Сімоністами на дуже скромний розмір: домаганє високих, прогресивних податків спадкових и знесенє спадкового права в тих ступенях свояцтва, де того економічна потреба не домагасся; нині навіть дуже умірковані вчені признають в тих вимогах значну часть правди. Але нині ті вимоги, яко средства агитациі займають дуже неважне місце, — вимоги нині йдуть далеко дальше, а боротьба завязалася переважно між робітниками а предприємцями, и на хвилю приглушила другу боротьбу — між маючими и немаючими. Але се ще не значить, що ся друга боротьба зовсім перестала, — се тілько змінений атак, а Сен-Сімонізм так само до сего, як и до того дав причину. Він навчив народ при питанях політичних добачувати також іх економічні наслідки; він почав організувати немаючих робітників супротив богачів-властителів. Він обострив різку супротивність між одними а другими, а имено: маючі зовсім природно бажають „свободи“, с. є. неограниченоі и неорганізованоі праці та комунікациі, бо ім досить іх „природноі“ сили, — за то робітники именно для своєі охорони против природноі переваги маючих бажають, щоб висша, понад боротьбою интересів стояча сила порядкувала промисл.

Що раз частійше роздавалися жаданя „видідиче-

них“, як Ляссаль пізнійше назвав робітників, — чим раз яснійше виступали на верх клясові противности. Але деж була держава, котра б могла сповнити ті жаданя, погодити ті супротивні змаганя? Чиж могли робітники, немаючі, ждати від новійшої держави не то вже послуху та розваги, але бодай свободи — висказати свої жаданя? Ніхто не міг сего надіятися, видячи ту міру свободи и рівности, яку „систем промисловий“ виборов для народа. В найбільшій части держав біднійші були виключені від політичного права голосованя через високий цензус; у всіх головних державах Европи закази стоваришень, по части аж с починомъ ліберальної доби ново введені або заострені, вказували досадно, що говорячи о свободі праці ті панове були ще далекі признати свободу робітникам; податковий систем наших держав показував також, що й ту далеко ще до переведеня господарської рівности. Ніхто, окрім людей зовсім сліпих на историчні факти, не посміє заперечити, що аж до половини нашого століття истнувало ще много таких установ, переважно приладжених до потреби кляс маючих; немаючий, правда, мав право стати також маючим, але змоги до того не мав так само, як давнійше. Відти зовсім природно мусіло піти, що немаючі, а властиво вчені, заступаючі їх интереси, передовсім звернули свою думку на те, о скільки новійша держава пригідна осущити соціяльні реформи и відки би ту властиво почати.

Конечна річ, що через те ще більше звязано питанє реформи соціяльної з реформою політичною, до чого почин дав уже Сен-Сімон. В тім згляді найважнійші на европейській суші великі рухи 1848 р.; в Англії чартисти трібували добитись поліпшеня на чисто економічнім грунті. И знов бистра и ясна думка Француза винайшла рішаючу форму для таких реформових змагань.

Люі Блян, великий и смілий в пійманю радикальних суспільно-політичних думок, але не рішучий тоді, коли йшло о їх переведенє на ділі, зробив в своїй „Organisation du travail“ (1839) дальший важний крок поза Сен-Сімона и уложив в цільний програм усе, чого домагалися немаючі від суспільности; той програм мусів мати далеко трівальший вплив ніж жаданя Базара, бо питанє соціяльної реформи переніс с поля правного на поле заряду и заразом визначив дорогу, котрою може наступити зміна в положіню немаючих робітників серед цілого суспільного господарства.

Люі Блян виходить с тої думки, котру вже стрічаємо у Базара: що прославлена пануючою наукою конкуренция не є дорога до загальної згідности интересів, але засада зовсім противна суспільному поступови, бо веде с собою угніт меншости над більшостю и вічну боротьбу, котра преціньне може бути завданєм людскости. Замісць сеї сили, що двигає тепер усе суспільне господарство, треба проте ввести иншу, котра би могла впорядкувати суспільність користно и для немаючих. А позаяк се капітал при помочи конкуренції на чисто господарськім грунті придавлює суспільність, то треба на тім самім грунті зломати силу капіталу; до того треба ще більшого капіталіста, але такого, котрий би був готов зруйнувати конкуренцією всіх менших капіталістів, а ввесь капітал повернути на користь загалу. А такий капіталіст истнує; иде лиш о то — спонукати ёго, щоб свої средства пустив в діло именно в тім напрямі. Сей найбільший капіталіст, що не тілько має силу покорити всіх инших, але також з власної внутрішної природи о те найбільше дбає, щоб помочи немаючим, — се держава. Вона може и повинна силою своєї власти вирівнати велику суспільну суротивність піддержувану конкуренцією з єї усіма

гіркими наслідками. А взятися до того може держава ось як: Щоб перемогчи конкуренцию, не руйнуючи при тім насильно цілого суспільного ладу и щоб таким способом звершити мирно своє завданє, мусить держава бути узнана найвисшим впорядником продукциі и мати надану собі велику силу. А тоді мусить братися до діла так само, як капітали приватні в своій боротьбі и конкуренцию поборювати конкуренциєю. Звісно нам, чому великий капітал все поборює и пожирає менші: він з многих причин витворює дешевше и на торзі не так легко тратить, як менший, а тим самим підкопує самостійність а остаточно й истнованє слабших економічно предприємців. Коли затим держава, найбільший капіталіст, — виступить разом яко продуцент и конкурент, то поволи відбере всім меншим капіталам можність продукованя. Правда, се не станеся нараз, але станеся конечно. По якімось часі зможе держава, вживаючи належито своіх спосібностей, без насиля и перевороту статися паном усеі продукциі. Скоро раз узискана така підстава, то легко вже на ній далі будувати в напрямі реформ суспільних; бо, розуміється, сего не досить, щоб держава панувала над суспільним господарством, але тре також, щоб те панованє йшло на пожиток суспільности. Пануючи над промислом бере держава на свої руки, або закладає промислові фабрики. Іх заряд передовсім належить виключно до неі. Вона видає органічні права, порядкуючі працю, за призволом народнёго представництва. Вона також займаєся веденєм праці, або як Сен-Сімоністи казали „гієрархиєю функций“. Але поволи вводить в організацию праці принцип демократичний. Скоро робітники набули досить вправи и вмілости, вибирають самі своіх наставників и ділять дохід с праці порівно між себе. Щоб приспособити іх до того ви-

щого пійманя власного становиска, мусить, розуміється, и вихованє їх бути відповідно поліпшене.

Нам нічого ту вдаватися в розбір тих Люі-Блянівських идей реформових, так само, як нічо доказувати, що знамениті, навмисно схиблені проби паризьких „народних варстатів“ р. 1848, де жаданя „права до праці“ мали бути введені в діло, не становлять ніякого доказу против Люі-Блянівської організациі робітницькоі. Значінє Люі-Бляна зовсім не лежить в ёго практичнім системі, але переважно в тім, що кинув у народ думку: що теперішна держава має обовязок поправити соціяльне лихо и що способами, яких достачує теперішне суспільне господарство, мож добитися до поправи долі робітників.

Люі Блян не домагаєсь ані зовсім нової суспільноі основи ані властивої переміни народнёго господарованя після невитрібуваних ще засад; він тілько хоче повернути в инчім напрямі діяльність истнуючих и знаних сил. И та думка становить властивий перехід від зовсім теоретичного пійманя реформових идей до практичного змаганя. Ніколи ще перед тим не показано близше и яснійше становиска и завданя державноі власти супротив усіх суспільних роздорів. Аж тепер робітники побачили в державі силу, котра безпосередно може стати для іх піддержаня. И тепер зовсім природне було ось яке розумованє: Скоро держава має змогу впорядкувати народнє господарство на користь немаючих, все одно, чи такими способами, як хоче Блян, чи другими, — то чомуж не береся до переведеня соціяльноі реформи? Очевидно не держава ту винна, що се не дієтьсл, а тілько ті єдиниці, котрі задля своєі економічноі сили держать в руках також політичну управу и зовсім не бажають соціяльних реформ. Щож має затим робити робуча кляса, щоби по-

правити свою долю? По просту ось що: Коли конче треба мати в руках політичну власть, хотівши вліяти на господарство народнє, то мусять немаючі старатися здобути ту власть для себе. Ходить отже передовсім о те, щоби немаючі, чи там в економічнім згляді наємні робітники, добилися політичної власти, тоді вони пічнуть діло соціяльної реформи; одним словом, ходить о соціяльну демократию, основану на тій думці: робітники мусять дійти до власти, щоби при помочи державної сили впорядкувати працю супротив „свободи“, яку заступають теперішні маючі верстви. Таким робом політична власть ту не ціль, а средство, и питанє про політичний устрій стосунково менше важне.

Таким способом тепер найдена була провідна думка для соціяльного реформового руху з боку немаючих, и то думка єдина, яка с того боку бачиться можливою; розуміється, що ту вже в грунті річи побічне питанє, чи ціль осягати спокійною чи воєнною дорогою: се — як котре покажеся догіднійшим. Розуміється, що для маючих, котрим при истнуючім ладі добре діється и котрі можуть при зміні тілько стратити, ся думка показалася замахом на ввесь порядок, на державу, на цивілізацию; що найбільше вони можуть зробити таку уступку, щоб від часу до часу добровільними угодами интересованих усувати деякі хиби истнуючих економічних порядків, коли ті хиби надто вже виразно визначуються. Тай годіж від маючих и жадати, щоб усею силою не опиралися реформі, котра би змінила все їх положінє, — так само тож природно и льогічно з їх боку — тисячними способами доказувати неможливість тої реформи. Але з другого боку мусимо також пійняти, що й робітники, скоро подумали грунтовно о собі, мусіли прийти до зовсім противної крайности, — бо ім хочеся

цілковитої зміни їх положіня, хочеся того, чого маючі не можуть хотіти, бо то би змінило й їх власне положінє; а ніхто ще не чував, щоб висше стоячі, ба навіть пануючі верстви добровільно уступали с свого місця; робітники тож не могли того ждати тай впрочім нікому се й у голову не приходило.

Таким способом ми, надіюсь, ясно показали ті супротивні вихідні точки, котрі викликають суспільні сторонництва и круг котрих групуються ріжні відтінки тих сторонництв. З одного боку маючі бажають передовсім вдержати истнуючий політичний и економічний лад; з другого боку немаючі бажають добитися політичної власти, щоби при єї помочи перевести соціяльну реформу. З одного боку консерватисти, з другого соціяльдемократи. С тих вихідних точок легко нам буде переглянути, як творилися німецькі сторонництва и оцінити їх поступованє.

III.

Консервативні сторонництва.

Новійша суспільність угрунтована на основах, виказаних в попереднім розділі и званих звичайно ліберальними. Первісно були се погляди „міщанства“ або „третёго стану“, — але оба ті понятя стратили вже тепер свій суспільно-політичний зміст. Замісць давних панів настали тепер предприємці, а замісць давного міщанства — властителі. В феодальній суспільности, опертій на природній господарці, було міщанство представником рухомого капіталу між шляхтою а селянством; але ширший розвиток того рухомого капіталу витворив тепер зовсім нові форми госпо-

дарованя. Від коли господарка грошева стала загальною формою господарованя, від тоді вже поодинокі форми капіталу — грунт, рухомий капітал — не становлять основи для поодиноких станів, від тоді нема вже окремих родів власности и занятя, нема каст и верстов різко розграничених правно-політичними ціхами. Перевороти технічні и комунікацийні зілляли разом торговлю, промисл и рільництво, не тілько вводячи в них однакий спосіб праці, але єднаючи їх у одних руках. Остались затим тілько дві великі економічні верстви — маючих и немаючих, — а й ті, розуміеся, на ділі не розграничені різко одна від одної, але звязані многими перехідними ступнями. Перша верства — с самої природи консервативна, а друга старається перти в гору и наперед.

Суспільний поділ новійшої суспільности, як бачимо, далеко поєдинчійший, ніж поділ давної суспільности з ої ріжнородними ступнями власти, — при тім же ступні и відтінки в нинішній суспільности оперті на зовсім других підставах. Розуміеся, що про то все можна ще далеко по за французьку революцию прослідити историчний початок новійших суспільно-політичних сторонництв. Бо хоть революция й була найсильнійшим потрясенєм европейськоі германсько-романськоі суспільности від часу ої истнованя — розуміеся, що се говоримо не о самій тілько французькій революції, а також о цілім тім европейськім руху, який вона викликала — и хоть суспільний переворот нею утворений був справді дуже глибокий, то преціньвона ніяк не могла зовсім розірвати историчного звязку пізнійших часів с попередними. Тількож сліджене тих звязків у передреволюцийних часах для нас ту зовсім маловажне. Особливо можемо спокійно ті звязки лишити на боці, коли йде о поділ новійшої суспільности на

маючих а тим самим консерватистів з одного боку, а немаючих и через те бажаючих змін з другого боку. Бо, як вказано в попереднім розділі, передовсім маса немаючих стала на зовсім нових суспільних основах. Звязки ті можемо також лишити на боці при перегляді середних або реформових сторонництв в нинішній суспільности, бо підстава и ціль змагань реформових мусить випливати тілько з окремих обставин нового суспільного ладу. Але на той историчний розвиток прийдеться нам повернути, коли схочемо пояснити відтінки серед консервативної части суспільности.

Обі головні части тої групи, котру ми називатимемо консервативною, мають свій почин далеко ще в дореволюцийній суспільности, а именно група, названа в політичнім згляді ліберальною, виводить свій початок від колишнёго міщанства, а група названа консервативною від шляхти.

Огляньмо передовсім так названих нині „лібералів“, бо вони — найважнійше консервативне сторонництво нинішної суспільности.

Мусимо при тім замітити, що „консервативним“ в властивім значіню того слова називаємо те сторонництво, котре хоче вдержати историчний лад, — але в тій назві не кладемо ні похвали ні догани. В ширшім значіню мож, здається, и тих именно вважати консервативними, хто дбає не тілько о вдержане, але и о дальший розвиток теперішних порядків и бажає запобігчи суперечности внішних соціяльних форм з внутрішним житем и з намогами до розвитку; але сторонництва такі ми, як уже сказано, назвемо реформовими.

Сказали ми затим, що теперішні „ліберали“, се найперші консерватисти. Чому? Бо вони найближші

наслідники тих, що загалом створили новійшу, истнуючу суспільність, и ще й тепер зовсім виразно ступають показаною від них стежкою як в політичних, так и в економічних поглядах. Ба навіть в двоякім згляді мож лібералів назвати наслідниками давного міщанства; раз для їх внішного соціяльного становиска, а по друге для їх поглядів на політичні и суспільні порядки.

Ліберальне сторонництво — т. зв. „сторонництво поступове“ задля деяких властивостей и прикмет розберемо пізнійше окремо — зложене переважно с представників рухомого капіталу, промислу и торговлі. Заможні и образовані мешканці міст и другі, становиском своім близькі до них люде — се найважнійші двигачі ліберальних поглядів. Се верстви, часто називані „образованим середним станом“, — але при нинішнім ладі ся назва має так само ростяжне и недокладне значіне, як назва „міщанство“. З долу, правда, легко винайти границю того „середного стану“, бо він різко відділений від наємних робітників и слуг; але тоді ся назва мала б уже ширше значіне, ніж ми того хочемо. Але з гори й такої границі нам не надибати; ані богацтво, ані висше становиско товариське — хіба би хто хотів узнати пануючу висшу шляхту яко висший стан — ані розмаітість господарських та соціяльних интересів не становлять ту твердої розграні. Затим назва „середний стан“ тепер так само непригідна для науки, як и назва „міщанство“. Єдина верства народа, котру би можна назвати „станом“ в значіню суспільнополітичнім — розуміючи під тою назвою не лиш однаке занятє, як се бачимо н. пр. у „стану вояцького“, „стану урядницького“, „стану духовного“ и т. д. — се стан немаючих наємників, бо ту крім однакого занятя и однаких доходів бачимо також

Однакі интереси, котрі поки що, стоять в супереч-ности з интересами всіх прочих верстов. Але назива-ючи робітників „четвертим станом“ відгріваємо через те давно застиглу историчну кашу, котра тепер на нінащо вже не здалася и нічогісінько не пояснює.

Так и нічого нам дурно мучитись ростасовуючи певні стани в певні сторонництва; навіть с социяль-демократами, де воно на око ще найбільше могло б мати місця, се докладно зробити не дасться; досить буде з нас загальнійшим способом вказати историчні причини повстаня поодиноких сторонництв.

И так в сторонництві *ліберальнім* замічаємо передовсім звязок або, так сказати, наслідство осіб, бо сторонництво те виходить переважно с тих верстов и стоіть за тими интересами, що заняли місце „ліберального міщанства“, котре в минувшім столітю справді було тісно звязаною силою, и то силою революційною, котра при кінци й зовсім взяла верх.

Пригадаймо собі, які були основні змаганя господарські тих міщанських революционерів? Ось які: 1) Усунути середновікові перепони, що спиняли розвій маєтку; сказати другими словами то само: різко виробити и розграничити власність після римського права. 2) Здобути таке саме становиско для робучої сили, щоб вона могла легко и справно служити ім для технічного вживаня капіталу. 3) Увільнити промисл від пут державних, с. є. виборoти собі господарство всесвітне (економічний космополітизм) або вольну торговлю.

Не наша ту річ слідити, з яких историчних порядків вироділись ті жаданя и в якім стояли звязку з усіми пануючими тоді поглядами фільозофічними на житє и державу. Досить нам того, що жаданя ті

проявились и запанували в цілім цивілізованім крузі Европи.

Не завадить нині нагадати, що ті ліберальні идеї запанували наконечно не сповна ще перед пів століттєм и що особливо в Німеччині їх повна перевага починається аж з роком 1848. Ми може по части раді нині легковажити всю їх велич, всю огромну працю думок и всі боі перебуті тоді, — але вони приготовили нам підставу, на котрій можемо тепер стати міцно и далі поступати. А скоро лиш о тім не забудемо, то зъуміємо достаточно оцінити нинішний лібералізм. Не в тім діло, щоб ми в чім небудь почувалися до вдяки теперішним лібералам; вони стоять за звісні думки и интереси, не силуючися зовсім далі творити щось нового для дальшої поступової будови; але не треба забувати, що ті їх думки, то именно зовсім свіжо покладені підвалини суспільні, що їх будова в праводавстві недавно ще скінчилася и що, значить, потрібно для них так само консервативного сторонництва з одного, як и направляючої та далі будуючої опозиции з другого боку.

А заховувати ті думки, се в першім ряді діло маючих в загалі. Бо хоть свобода праці и набуваня власности лежить також в интересі немаючих, то всеж таки господарська свобода и „вільна торговля“ в висше сказанім значіню далеко ще ціннійша для маючих, бо, звісна річ, сильнійший економічно далеко більше и всестороннійше може ії використувати, хіснуючись при тім правною охороною не тілько для свобідного вжитку своєі праці, але також для свобідного вжитку своіх робучих знарядів (капіталу). Різке виробленє приватної власности и неограничена свобода роспоряджуваня нею, се дуже велика підойма для технічно користного вживаня капіталу, для зискуваня кредиту

м через те для вбільшуваня богацтва. Між тим коли немаючі можуть деяких значнійших користей для себе надіятися тілько від яких небудь господарських звязків та організаций, бо сили єдиниці ту зовсім недостаточні, — то богацтво, чим воно більше, тим лекше може само собою вдержуватись и рости, скоро лиш має за собою правно забезпечену свободу.

В такім змислі всі маючі зовсім природно стоять за ліберальні идеі, с котрих прийняли и приймають огромні користи; а навіть ті між ними, котрі прихиляються до давнійших або яких небудь инших порядків, в грунті річи зовсім не думають попускатися раз здобутої ліберальної підстави.

Але є між маючими о д н а часть, котрій найбільше мусить ходити о цілковите вдержане теперішних порядків господарських и правних; се именно та часть, котру вже вперед ми назвали головним двигачем суспільнополітичного ліберального сторонництва. Адже ж именно р у х о м и й к а п і т а л через своїх представників и передовсім для своєї користи с т в о р и в у с е н о в і й ш е п р а в о д а в с т в о и конечно після самої своєї природи мусить тягти з него головний хосен. Не треба се розуміти в лихім змислі, що ніби се діялось або дієся коштом других зарібних кляс. Але се ясна річ, що передовсім грошевий капітал, а відтак торговля и промисл найбільше користають и найгорячійше бажати мусять тих засад, котрі стараються в як мож найбільшій мірі забезпечити технічну и спекуляцийну рухомість капіталу. А рухомий капітал мусів и повинен був насамперед бути розвитий навіть в интересі рільництва и робучих верстов.

Праводавство вироблене на підставі ліберальних засад революцийних має ще й нині побіч космополітичних також виразні ціхи міщанські, приладжені для ко-

ристи міських зарібних верстов. Правда, через увільнене сільскої власности и нижших рільницьких кляс воно й ту мало доброчинний вплив, але далеко менший, ніж по містах.

Політичне ж сторонництво, котре найрізче и найчистійше заступає ліберальні идеї французькоі революциі на грунті суспільнополітичнім, се так зване нині сторонництво ліберальне, котрого головна часть зі взгляду на теперішні політичні змаганя у нас зветься яко сторонництво парляментарне — національлібералами. Охороняючи основні принципи нашоі нової суспільности в найменше зміненім виді, сторонництво ліберальне є бесперечно найконсервативнійше з усіх наших суспільнополітичних сторонництв.

Воно як найтвердше настає на тім, що треба строго держатися теперішних форм заробкових и нічим не поступатися ніякому противному напрямкови. Основою ёго економічних поглядів є представлена нам. наука вольноторговлі и воно уперто стоіть на еі хибнім становиску, забуваючи зовсім про историчний розвиток господарських сил бачучи в суспільности не що більше, як суму рівносильних и нічим с собою незвязаних єдиниць. Навіть ту неприхильність до „держави“ (а властиво до державного вмішуваня в діла господарські), котра ціхувала давних ліберáлів, стрічаємо також и в нинішнім ліберальнім сторонництві, хоть сила обставин раз у раз веде до того, що чим раз більше занять чисто господарських переходить з рук приватних в публичні, т. є. державні.

Супротив хиб истнуючоі господарки, котрим самі ліберали не можуть заперечити, вони все таки не допускають ніякоі зарази, котра би в чім небудь потрясала основи тоі господарки; здається навіть, що т. зв. „самопоміч“ з іх боку находить чим раз менше при-

хильників и відходить проте більше на ліво, до т. зв. „сторонництва поступового“. Давнійше бо, як звісно, рух стоваришень, початий заходами Шульце-Деліча и підпираний ще й тепер, находив прихильників в цілім ліберальнім сторонництві. Сновано далекосяглі надії на то, що діяльність сих стоваришень причиниться богато до поєднаня кляс робучих с системом вольної конкуренції и з зростом фабричного продукованя. Надії ті не могли осущитися, бо наємний робітник не міг с таких стоваришень мати майже ніякого хісна, а ремісник в крайнім разі добивався того, що більшому промисловцеви само с себе діставалося. Бо с трудом и непорадно може таке стоваришенє малих що найбільше мати таку силу, як оден великий. Практичні добутки Шульце-Делічівських стоваришень в найважнійшій галузи, т. є. в стоваришенях продуктивних, котрі мали ставати намісць поодиноких великих предприємців — рівні зеру. Правда, — були з них деякі побічні користи, але до соціяльної цілн, в якій були позакладані, не довели, т. є. не надали малим предприємцям сили — видержувати конкуренцию з більшими. Се мусить признати кождий помимо справедливої и щирої прихильности для тих хороших и ніяким світом не шкідливих починків. Тай говорячи про „соціяльне питанє“ нині ніхто майже й не згадує о них, не зачінає іх, бо нема ніякої розумної причини іх зачіпати.

Колисьто ліберальне сторонництво окликало було Шульце-Деліча „королем в соціяльній державі“, — воно й нині ёго зовсім не відпирається. Але охолонуло до него значно, — чи то для того, що пізнало неважність ёго заходів, чи для того, що, як здається, уся фалянга лібералів починає якось усуватися взад в ділах суспільнополітичних. Правда не мож цілому сторонництву навязувати на карк тої реакційної загорілости,

до якої дійшли вже деякі єго члени, котрі не завагувалися узнати бідність мілійонів а богацтво кількох — вічним законом, не завагувалися боронити невільництва. Але відрахувавши тих надто прудких та горячих реакціонерів, компромітуючих сторонництво в очох безсторонних людей, — все таки здається, що теперішним лібералам зовсім відпала охота, яку вони заявляли в початку сего десятилітя — закинути науку про „природні права“, стати більш на грунті историчного, ближчого до соціялізму пійманя народнёї господарки и суспільности, пійманя, котре допускало б коренні реформи. Переважне намагане головної маси теперішних лібералів — се не робити соціялізмови ніяких уступок, ба навіть, як можна, не допускати омови истнуючих соціяльних принципів, не допускати навіть мисли, щоб вони як небудь могли бути потрясені.

Чи така суспільна політика в цілости и в частях справедлива, се вже не моє діло розбирати. Чи и о кілько омова суспільних питань та критика основних установ нашої суспільности пожадана або може небезпечна, будемо мали спосібність вияснити, бесідуючи в слідуючім розділі про реформові сторонництва и напрямки.

Ми бачили затим, що ліберальне сторонництво в суспільнополітичнім згляді строго консервативне, и чим твердше воно стоїть при вольноторгових засадах або вертає до них по коротких відступах, тим вірнійше заховує змаганя міщанства часів революції, заховує ті думки, котрі, правда, покликали до житя нашу новійшу суспільність, але все таки переважно мають на ціли користь рухомого капіталу и проте именно в тім згляді ділають консервативно.

Ми вже згадували й о тім, що та часть маючих, котра держить в руках великі посілости грунтові,

получила також чималі користи з нового праводавства. Хоть скасованє панщини відобрало ім деякі давні права а через те на якийсь час и пошкодило декому, то всеж стале розграниченє власности принесло таку велику користь для технічного використуваня, підбільшило вартість майна в так високій мірі, що тепер ніхто не може поважно й подумати, що для сільских посідачів феодальне праводавство ліпше від ліберального. Значить, сторонництва в ділах суспільних справді реакцийного не може бути и ту, бо загальні ліберальні принципи и ту мусіли бути маючим любі, и є любі й досі. Тілько що вдоволенє ту не таке повне, як там, як се легко можна вирозуміти с самого повстаня и з начеркненого вже характеру ліберального праводавства.

Сільскі посідачі не були революционерами, але одержали здобутки революції без свого причинку. Революция поробила з давних шляхтичів-обивателів — великих предприємців рільничих. Але старі перекази жиють в них почасти ще й досі, помимо неодних змін осіб и родин. Ще нині більший посідач грунтовий — Rittergutsbesitzer — особливо в північній Німеччині, вважає себе неначе за члена якогось, правда неистнуючого, стану, котрий вкладає на него певні обовязки и вимоги. Він вірить, що ёму треба жити якось „відповідно до стану“, хоть навіть розмір ёго рільничого предприємства чи там посілости не ставить прямо таких вимогів. Та шляхецька привичка, захована у сільских посідачів ще з давнійших часів, стається проте нераз жерелом усяких недоборів, — а відтак обиватель складає всю вину на великі податки грунтові або на другі причини. Але й справді ліберальне праводавство и слідуючий за ним господарський розвиток де в чім оскорбили рільництво, и для того посідачі грунтові не так радо на них дивляться,

як представники рухомого капіталу. Та оскорба ростягається, хоть не з однакою силою, и на дрібнійших посідачів грунтових.

Але при тих послідних не треба забувати, що тим, чим вони є нині, зробила іх в повнім значіню тілько революция. Те, що ми нині називаємо станом мужицьким и справедливо вважаємо здоровою и консервативною частю суспільности, не истнувало перед революциєю, або истнувало в дуже малій мірі. Се був стан невільничий, котрому закріпощенє ёго майна и праці позваляло лиш на пів користуватись плодами своєі пильности и котрому ніяково було братися до технічних удосконалень в рільництві. Він був занедбаний, придавлений, — ёго интереси були противні интересам дідича, ёго пана. Він, значить, міг мати консервативні привички, але не міг мати консервативних интересів, с. є. не міг дбати о захованє того ладу, під котрого ваготою стогнав. Але тепер бачимо не те; интереси мужика схожі в головних основах з интересами великих посідачів грунтових, и на кілько ёго економічне положенє — нормальне, на тілько він буде готов до послідного боронити тих интересів. Але в тім положеню є, як сказано, деякі темні боки, котрі и мужиків и великих властителів роблять не то вже наклонними до коренних перемін, але прецінь троха недовірливими до ліберального праводавства.

За недостачею статистичних даних ми не можемо відповісти на те питанє: чи и о кілько в рільництві проявляється зъявище, знане в світі промисловім, що „великий пожирає малих“, як хтось досадно сказав. Статистичних материялів про хід розділу грунтів не маємо, — значить, для відповіди на се питанє нема ніякої підпори.

Роздумавши по розумному, мусимо заключити, що хід той радше йде до концентрації, ніж до дробленя. Бо коли властителям зовсім вільно грунти ділити и скуповувати, а величина и угрупованє посілостей залежать лиш від зглядів технічних, то насміло можна прийняти, що с часом при зовсім природнім змаганю кождого маєтку до побільшеня — більший маєток, приносячий більші доходи, переможе дрібні сусідні маєтки з їх невиробленою технікою. На кілько се дієся справді тепер, годі виказати, бо як кажу, даних нема. Але коли б се справді так було, то, розуміеся, жалувати б того дуже, бо скоро счезнуть дрібні посідачі и виробиться немаючий пролєтарият сільский з одного боку, а огромні маєтки з другого, — то соціяльні супротивности зможуться и нічого тоді буде й думати о їх спокійнім погодженю.

Але є ще й другі недогоди в нинішнім рільництві, про котрі досить тілько спімнути, — так вони всім звісні. 1) Конкуренция східної Европи и Америки, подаюча дешевше збіжє и находяча собі поміч в нових осередках невдоволеня. Чи прості зміни технічні, а особливо годівля худоби, може ту трівало зарадити, — о кілько та конкуренция впливає на хід рільничої праці и посіданя, — чи довго ще тріватиме — все те питаня ніяк ще не рішені. 2) Задовженє грунтових посілостей дає також притоку до невдоволеня. Як воно за-велике — не знати, але здається, що в декотрих сторонах справді грізне. А на всякий спосіб нинішна гіпотечна Форма задовжуваня хибна. Правда, достача рухомого капіталу корисна дуже, — але єї форма мало відповідна природі рільництва и значна залежність задовжених рільників від міських капіталістів — виродили якесь оприкренє. 3) Жалуються рільники й на те, що оподатковані грунтів несправедливе и утяжливе. Задержано

давні податки грунтові, не увзгляднивши належито, що рільникови, а особливо малому, далеко тяжше платити який небудь податок в грошах, аніж міщанинови, що жиє серед видосконаленої господарки грошевої. Відтак недостаточно ще вироблені ті роди податку, котрі мали б на цілі рівномірно обтяжити рухомий капіл як и нерухомий. Ще кілька других точок мож би навести, — але отсі найголовнійші.

Сі точки спонукали політичних консерватистів, що переважно виходять с посідачів сільских, всіляко ставати супротив лібералізму. Для того то мусимо признати, що в суспільнополітичнім згляді вони не є так абсолютно консервативні, як ліберали-міщане. Крім того ще у сільских консерватистів не стає того космополітизму, ціхуючого ліберальов, саме для того, бо вони властителі грунтів, значить, интереси іх прикріплені до одного певного місця. Але о повній розграні між ними а міщанами, о повній несхідности суспільнополітичних змагань ту й мови ще нема и не може бути, хотьби вже тому, що позитивних змагань реформових, ставлених на якійсь окремій основі, у консерватистів досі не бачимо. Стрічаємо у них часом острі осуди лібералізму, наріканя на змагаючийся грошевий капіталізм, деякі патриярхальні склонности, а навіть, подібно як між ліберальми, дуже похвальні змаганя деяких єдиниць до усуненя соціяльних хиб, стрічаємо нарешті нераз прихильність до реформових змагань супротив ліберального праводавства, — але на ділі й бесіди нема об тім, щоб вони покинули дані основи. Навіть на полі найблизшім до реформ и не конче входячім в суспільну політику, на полі оподаткованя, консерватисти далекі від коренних змін, — ба ні, далекі від усякої єдности и ясного знаня, що́ би треба змінити в суспільній політиці. И остають консервати-

стами, хоть и не так беззглядно, як ліберали; стараються здобутки ліберальні як найбільш утвердити, ось як недавно показало се запопадливе втягане навіть черниць в рамки приватної власности в новій пруській уставі лісовій.

Соціяльдемократи називають звичайно маючих „реакційною масою“. Ми бачили, в якім змислі вони є и в загалі мусять бути „консервативною“ масою. Реакційні сторонництва можуть бути релігийні та політичні, але суспільно-політичні — нині бодай — зовсім немислимі. Розуміеся, не кажемо ту о яких небудь окремих часткових змаганях ані о „непочитальних“ політиках, котрі можуть собі перти и в самім назаднім напрямі.

Піднесеться ту певно питане, де можна добачити и прослідити всі висказані ту погляди, — с. є. котрі газети и які публичні заяви виражають в собі програм суспільнополітичних консерватистів? Замісць відповіди вкажемо тілько на звісне всім успособлене образованих богачів, на великі політично-ліберальні и консервативні газети — Allgemeine Zeitung, National-Zeitung, Kölnische Zeitung, Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Post и др. п. а також на іх менші товаришки, — покличемся на росправи парляменту и на обширну літературу, написану в означенім напрямі. Але всюди ту заходить трудність — розріжнити заяви єдиниць від думок сторонництва, особливо там, де ходить про омову важних суспільних питань або підручних літературних видань. Навіть в газетах будучих звісними органами сторонництва, як більша часть названих, не легко пізнати, на кілько іх суспільнополітичне становиско є становиском сторонництва, с. є. на кілько з ним годяться ті люде, котрі впрочім з усіми там бороненими засадами вповні згоджуються. В питанях формально-політичних або ре-

лігійних легко означити яке небудь становиско, — але в суспільнополітичних далеко тяжше. А именно из слів газет консервативних можна би догадуватись, що ті круги склонюються до значнійших реформ, бо новійшими часами багато там говориться про діла суспільні, багато лається лібералізм, котрий-ді завинив тому, що виросло сторонництво соціяльдемократичне, — нераз також прямо вказуеся на потребу реформ. Через те консервативні газети цікавійші, ніж ліберальні, котрі раз-у-раз товчуть свою оборону новійших идей и нудять своєю однотонностю. Але придивившися близше побачимо, що між масою консерватистів и мови нема о яких небудь правдивих змаганях до переміни истнуючого стану; ріжниця, значиться, зовсім незначна, и то ось в чім: консерватисти закидають лібералам, що ті замало зважають на принципи релігийний и монархічний. Між тим оба ті принципи нині в суспільній політиці не мають ваги. Бо о реформаторській силі монархиі тепер нічо й балакати, особливо в Прусах, де монархия, як раз в ділах суспільної політики — нічого не може зробити без парляменту; религия, с. є. духовенство не має також ніякого самостійного впливу в тім згляді. Сі точки ми впрочім близше обговоримо в слідуючім розділі. Дальший закид який консерватисти дуже радо підносять против лібералів, — надмірне протеговане грошевої господарки и спекуляциі, — треба розуміти так, як ми се вже висше вказали, що ліберальне праводавство дійсно найбільше сприяє рухомому капіталови. Але насупротив соціялізму, с. є. змагань до ограниченя приватної власности, — ліберали и консерватисти „одно суть“; ні одні ні другі навіть думкою не допускають нападів на сю основну установу теперішного ладу.

Про консерватистів то лиш можна сказати, що нема в них тої неприхильности до держави, переданої теперішним лібералам ще від революциї, без згляду на то, чи та неприхильність до держави — с. є. сяк чи так до пануючих осіб — тепер ще справедлива, чи ні. Також, як уже було сказано, консервативні газети більше склонні и спосібні вести дискусиї про инші суспільнополітичні, про социялістичні погляди; між тим ліберальні газети в тім згляді далеко односторонніші, и почасти бояться в загалі таких дискусий, а по части тим упертійше обстають при своїх вольноторгових засадах, котрі остаточно зводяться на кілька простих формулок. Нераз дивуєся дехто тій нетолеранциї лібералів, котра перечить самій їх назві. Але пануюче сторонництво, котре мусить з многих боків обороняти свої здобутки, конечно перестає бути толерантним, перестає бути „ліберальним“, с. є. вольнодумним. А ліберали ж нині пануюче, а не повстаюче доперва сторонництво.

Загалом затим політично-ліберальні и політично-консервативні газети — однаково „вольноторговські“ в вище означенім розуміню. Страх перед ограниченєм або зміною теперішних стосунків власностевих попихає їх нераз навіть до п о л і т и ч н о реакцийних думок. Боязко, а нераз и отверто сумніваються вони о користях загального голосованя; правда, консерватистам воно ніколи не було надто любе, але у лібералів се була колись одна з головних точок їх програму, — аж недавно зогиділо ім, коли побачили, як через загальне голосованє змоглася в силу социяльна демократия. Ми вже вище замітили, що нема нічого консервативнійшого від зуповного права загального голосованя; суспільність, котрій би се право йшло на шкоду, варта би справді зовсім загинути.

В житю парляментарнім, де сторонництва найкраще можуть заявити себе, не було в найновійших часах такого діла, при котрім би виступили на верх їх суспільнополітичні переконаня. Велика праводавча праця на полі суспільнополітичнім зупинилась у нас поки що на уставі заробковій, де проведено тілько крайні консеквенції революційного лібералізму, с. є. установлено найповнійшу свободу поступованя в ділах заробкових, але не заводжено ніяких нових порядків. До твореня яких небудь нових порядків не бралось ще ні одно теперішне сторонництво. Питаня, котрі підходили під обраду, и могли б були статися суспільнополітичними, се передовсім справа податкова; але в тій справі и ліберали и консерватисти старанно уникали взяти діло именно з боку суспільнополітичного. И ту видно у лібералів обставанє на давнім, историчнім становищи вольноторговськім, котре вважає уряд и народ напротивними силами, а прото й податки вважає чимось, що урядови „дозволяєся“ на те, щоб міг вести далі свої відрубні діла; а дозволяючи на побір податків, приходиться тілько вважати на те, відки и як лекше їх роздобути и як би їх справедливо розділити. Вважати податки в значіню суспільнополітичнім підоймою господарства суспільного — у лібералів и гадки нема.

Але в тій консервативній масі маючих не все прецінь дебеліє в тім вічнім заховуваню давних установ, яке ми ту вказали. Противно, — видно серед неї рухи, пробиваються бажаня — не тілько заховувати истнуючий лад, але також ёго дальше розвивати; значить, завданє консервативне ту піймається в ширшім значіню. Товчком до того служать то політичні погляди, то господарські интереси, то наукові переконаня. О кілько послідні входять в гру, проявляються

публично не сторонництва, а напрямки, не маючі безпосереднього впливу на публичне житє. Але и їх не годиться лишати без оцінки. Ті сторонництва и напрямки, що виходять с чисто консервативного становиска а підносять нові суспільнополітичні думки, розвивають нові погляди основної важности, розберемо сейчас в слідуючім розділі.

IV.

Сторонництва реформові и суспільнореформаторські напрямки.

Пригадуємо ту ще раз, що не говоримо о тім, яке хто становиско займає в господарських (економічних), але тілько в суспільних питанях; не говоримо про групи господарські, але про суспільнополітичні. Яка ріжниця між одними а другими, було вже сказано. Питаня господарські, се питаня хвилевої вигоди, властиві „питаня на часі“. Коли н. пр. о те йде: чи має бути границя свобідна для перевозу товарів, чи обложена митом фінансовим, а то й митом охоронним (хоть и те питанє мож розбирати с становиска суспільнополітичного); чи має бути монополь або инші форми оподаткованя; чи податки прямі, чи посередні, — около всіх тих питань можуть потворитися групи, котрі завтра назад розійдуться, скоро лиш дотичне питанє залагоджене, взглядно, дотична постанова переведена. Але питаня суспільнополітичні тикають самих основ суспільного ладу: впорядкованя власности, поділу достатків, взаємин між власностю а працею. Вони тикають по части интересів, а по части й віри, а именно о тілько віри, о кілько залежать від почутя справе-

дливости або несправедливости теперішного ладу суспільного и від переконаня о ёго конечности або о потребі ёго зміни. Для того то й сторонництва, котрі громадяться около сих питань, без міри важнійші и більше трівалі від груп чисто економічних або формально політичних.

Ми бачили, на яких загальних суспільнополітичних основах стоїть більшість політичних лібералів и консерватистів, сказати просто — більшість маючої верстви. Доки вона держиться тих основ, на котрих збудована вся новійша суспільність, дотн не потребує окремого суспільнополітичного програму. Адже сей програм, се як раз єі вольноторговські погляди. Але скоро с тої маси виділяться групи, що хоть з лехка сумніваються о трівалости сих основ и бажають хотьби невеличких змін, то мусять, розуміеся, більше або меньше докладно означити поодинокі точки, котрі по іх думці потребують зміни та реформи. Звісно, що в Німеччині є вже кілька таких груп, котрі виділилися с консервативної маси.

Розглянемо передовсім одну парість лібералів, сторонництво поступове, або просто т. зв. поступовців. Правда, іх основні погляди ледво в чім відмінні від либеральних, але у них є деякі домаганя, котрі в певнім згляді поповнюють либеральні установи. За ними розглянемо аграріів, або т. зв. тепер податкових и економічних реформовців, парість консерватистів; відтак підуть ультрамонтани або стороиництво католицьке, котрого програм ставить різко означені и стосунково далекосяглі суспільнополітичні домаганя. Вкінци переглянемо й наукові напрями, не стоячі в безпосереднім звязку с політичними сторонництвами, а именно державних соцыялістів и катедерсоцыялістів.

Перші затим німецькі поступовці. Розуміеся, не місце ту росказувати іх політичну историю.*) Яке становиско займають німецькі поступовці зглядом суспільних питань, се видно буде найліпше з отсих кількох точок іх програми:

„Вменшенє и рівнійший поділ тягару військового через скороченє часу служби, через повне переведенє загальної воєнної повинности и улекшенє доступу до однорічної охотницької служби.

„Розділ тягарів податкових відповідно до сил економічних, значить, як найбільше ограниченє посередного податку а особливо знесенє податку за сіль. Піддержанє свободи переходу, свободи заробкованя и свободи стоваришень. Підпиранє загального и технічного образованя робучої верстви, а особливо учеників.

„Правне признанє стоваришень угрунтованих на самопомочи.

„Росширенє економічного праводавства, особливо зглядом охорони житя и здоровля робітників, женщин и дітей, зглядом робучого дня, фабричного регуляміну, промислових судів полюбовних та мирових.

„Реформа праводавства акцийного, а именно введенє острійшої одвічальности основачів та завідачів акцийних товариств и введенє відповіднійшої контролі з боку акционерів.

Видно с того, що поступовці з одного боку ні в чім не схибляють з ліберальних основ, але з другого

*) Дивись: L. Parisius, Deutschlands politische Parteien und das Ministerium Bismarck, 1 Band. Berlin, Guttentag, 1878. В тій книжці згромаджений богатий материял про зверхну историю політичних сторонництв від р. 1848, а особливо про поступовців и національліберадів.

боку далекі від тої трівожности та тісноти поглядів, яку ми бачили у більшої части лібералів, від коли соціяльна демократия стала потужним сторонництвом.

Суспільнополітичне змаганє німецьких поступовців очевидно таке: признаючи хиби нинішнього суспільного ладу шукати таких установ, при помочи котрих можби було на грунті истнуючих порядків власностевих та заробкових зібрати до купи слабші суспільні елєменти, стати до бою с сильнійшими интересами економічними и перевести сей бій о скілько можрівним оружєм. Через те має бути и материяльно справджена идея вольної торговлі, котра правним способом ставить напротив себе капітал и працю, як рівно сильно и взаімно себе скріпляючі части. Держава ж має виступати як праводавець, а не вмішуватися беспосередно власними економічними средствами.

Можспорити, чи се дорога добра. З одного боку можна закинути, що тим зробиться за мало; держава мусить далеко сильнійшими средствами вмішатися в боротьбу господарських интересів и основно змінити вимінки заробкованя. З другого боку закидають ліберали, що се невластива річ — перечити таким способом гармонію интересів и дружність праці та капіталу — підстави науки вольноторговської, а й небезпечна річ підпирати організації робітницькі, що можуть відтак стати до завзятої боротьби супротив предприємців; підпиранє робітницьких організаций зміцнить тілько розлад та суперечку интересів. Оптімісти можуть закинути сій програмі, що такої державно уладженої самопомочи не потрібно, а пессіміст знов можуть закинути, що вона тілько прискорить соціяльну революцию.

Як уже сказано, — в ділах суспільних богато залежить від віри; не лиш доброго обрахованя, але й

належитого такту потрібно, щоб втрафити на добру дорогу. Чи тактика поступовців властива, сего ту не потребуємо рішати. Але коли хто вірить, що тими способами дасться вдержати суспільний супокій, дасться забезпечити суспільности здоровий розвиток, то той мусить ушанувати змагання поступового сторонництва, що береже порівно интереси маючих и немаючих и позітівними реформами запирає дорогу радикальній опозиції. А сумніватися о щирости тих змагань поступовців, закидати ім, що вони виставляють в своіх програмах такі жаданя тілько як політичну приманку для робітників — не маємо ніякого права. Так само не мож поступовому сторонництву того брати за зле, що воно домагаєся зміни системи податкового и прямує до ідеального системи беспосередних податків. Аджеж такий систем ніяк не перечить ліберальним основам, на яких стоіть сторонництво; противно від часу Фізиократів він згідно с прочими засадами лібералізму становив ціль, до котроі повинна намагати вся політика податкова.

Сторонництво поступове, се, як бачимо, парість ліберáлів, котра збочує троха на ліво; між тим група аграріів, або, як вони тепер зовуться, податкових и господарських реформовців, се парість консерватистів, котра від них знов збочує ще більше на право.*) Аграрії не становлять відрубного політичного сторонництва,

---

*) Запевне звісно буде ч. читачам, що означіня „на ліво“ и „на право“ взяті ту так, як вони уживаються в парляментарній бесіді в Німеччині и других конституційних краях Заходу. Там именно в парляментах засідають найскрайнійші радікали по лівім боці, а реакционери по правім, — а між тими двома крайностями розміщуються всі прочі відтінки політичних переконань.

але становлять передовсім сторонництво господарське, хоть и з ясно сформулованими а бодай виразно значними суспільнополітичними вимогами. Члени сего сторонництва — найдавнійші и найзнатнійші шляхоцькі родини („юнкери“) — а також письменні ёго заявленя и прилюдні програми намагають до того, щоб виступати против теперішноі переваги рухомого капіталу в цілім системі заробкованя. Ось деякі, важні для нас, точки іх програми:

„Сторонництво повинно домагатися рівнійшого поділу податків, щоби перетяжена тепер власність грунтова и чесна праця у всіх галузях могла свобіднійше розвиватися.

„Треба усунути подвійне оподатковане, яким є податок грунтовий, домовий и заробковий. Треба висше оподаткувати всякі ренти, аніж дохід с праці. Треба відповідними способами запобігчи тому, щоби грошевий капітал не міг висковзуватися від оподаткованя.

„Стоячи на грунті вольноі торговлі сторонництво противиться митам охоронним. При всяких митах фінансових та посередних податках треба зважити те, що вони не надто шкідливо вливають на поодинокі околиці та верстви людности.

„Угодам між сільскими робітниками а наймаючими треба надати таку правну форму, котра б забезпечувала обі сторони через швидке розсуджуване спорів в першій інстанциі місцевою поліциею.

„Сільску власність грунтову увільнити від гнету римського права, а особливо надати ій иншу, єі природі відповіднійшу форму задовжуваня и німецьким обичаям відповіднійше право наслідства.

Нерозумно було б називати всі ті вимаганя прямо реакцийними и яко не на часі відсувати іх на бік. Є в них деякі основні думки, котрі відступають від лі-

беральзму, а властиво ёго поповнюють и далі розвивають. Найважнійша с тих думок, се домаганє аграріів, щоб интереси грунтовоі власности находили більшу підпору, а именно домаганє реформи способу задовженя и права наслідства. Ми вже вперед признали, що се й є слаба сторона теперішноі господарки народнёі и що аграріі мають добру причину винити римське право власности за ту недостаточну охорону сільских интересів в новійших часах. Римське право намагає, як звісно, до різкого розграниченя, а тим самим и до рухомости власности, и ані воно, ані римське право гіпотечне ані весь формально-правний спосіб пійманя господарських діл, котрий на ново віджив в новійшій ліберальній господарці, — зовсім не мали на оці узгляднювати окремі потреби сільского господарства. Виступаючи против сего лиха аграріі поступають зовсім справедливо. Але з другого боку хибляють вони тим, що всю вину звалюють на право, а не кладуть в рахунок надужитя та нерозумноі господарки самих интересованих осіб, котрі нераз лехкодушно задовжуються або купують грунт за таку високу ціну, яка ім ніколи не виплатиться. Впрочім сторонництво само не подало ще в тім згляді ніяких внесків для практичного переведеня.

Дуже важне в згляді суспільнополітичнім вимаганє аграріів тикає відносин між робітником а предприємцем, при чім аграріям, розуміється, ходить передовсім о робітників сільских, хоть тих интереси не дадуться відділити від интересів прочих наємних робітників. Правда, коли б належачу сюда точку іх програми піймати чисто в такім значіню, що недодержанє контракту робучого повинно кримінально каратися, (а таке пійманє справді проявило богато аграріів), то се була б штука вповні реакційна. Не можна

сего погодити з лібералізмом, бо стосунок приватно-правний ту стався б уже публично-правним. И сторонництво ціле відступило від такого пійманя и хилиться до посередного виходу, виказуючи загальне, але зовсім виразне жаданє — поповнити ті недостатки, які викликало приложенє чистих вольноторговських теорий в відносинах між робітником а предприємцем. И ту не поставили аграріі ще ніяких внесків здалих для практичного застосованя.

Третя, ще дальше йдуча суспільно-реформаторська група, се прихильники теперішного ультрамонтанського або католицького сторонництва. Воно заступає суспільнополітичні напрямки католицькоі церкви и ті напрямки остануться при нім, хоть би ультрамонтанське сторонництво й зовсім перестало бути сторонництвом політичним. Се сторонництво, як звісно, не тілько від давна слідило уважно за всіми суспільними рухами, але брало живу участь в змаганях нижчих верстов, признавало ім правду и вмішувалося до них через закладанє челядницьких товариств и пр. Як раді ультрамонтани зблизитися до робітників, свідчить „Начерк політичноі програми для католиків Німецькоі держави“ померщого Фрейгера фон Кеттельєра, епископа Майнцкого, в котрім він побіч реформи податковоі на користь бідніших верстов и побіч жаданя, щоб зелізниці стояли під беспосередним зарядом держави ставить ще ось які обширно мотивовані жаданя: „Корпоративне впорядкованє робітників та ремісників; правна охорона робітницьких дітей и робітницьких жінок від висисаня через грошевий капітал; охорона робучих сил через устави про час робучий и святкованє неділі; правна охорона здоровля и моральности робітників у варстатах та майстернях; настановленє інспекторів, котрі б пильнували перестеріганя прав виданих для охорони робітників.“

Але властивою католицько-суспільною програмою треба ще й нині вважати те, що крилошанин Муфанґ висказав 27. лютого 1871 в Майнці перед своїми виборцями. Там він відповідає на питанє: Як може и мусить держава помагати біднійшим верствам? и ставить чотири вимоги: 1) охорону праводавства, 2) підмогу грошеву, 3) вменшенє податків и тягарів військових и 4) ограниченє власти капіталу. В дальших виводах жадає Муфанґ ось чого: охорони робітницьких спілок; правного означеня робучого дня, робучої плати, праці женщин и дітей та надзору над майстернями; державної грошевої підмоги для продуктивних спілок и подібних предпринять, котрі намагають до того, щоб зробити робітника самостійним. Прочі точки не розібрані докладно. А церков повинна також впливати духом любови, котрий вона ширить; добрими ділами, котрі вона повнить и до котрих спонукує; потіхою, котрої уділяє ту и обіцянками ліпших благ по смерти.

Бачимо, що ся програма далеко різче але й одностороннійше напирає на хиби нинішного ладу в заробкованю, як програма аграріїв. Бо коли аграрії напирають на интереси грунтової власности супротів рухомого капіталу та на установи, котрі б уладили хороші взаємини між робітником а наймаючим, то католицьке сторонництво турбуєся виключно загальним піднесенєм працюючої и немаючої верстви.

Далеко не так рішучо як католицьке, виступало досі протестанське духовенство до суспільного руху. Розуміється, и ту не хибне щирих намагань до злагодженя очевидних недостатків суспільних, не хибне упімнень до висших верстов, щоби в своїх відносинах до нижчих водились засадою християнської любови. Була б се неможлива и с цілями християнської церкви надто суперечна річ, як би при теперішнім так явнім

суспільнім роздорі ей слуги сиділи без діла и бодай на тілько не виступали за границі простого душпастирства, щоб добрими радами старатись о доконане перемиря між обома розъєднаними сторонами. Але ті змаганя протестанських духовних уже для самого положіня їх церкви не проявляють такої єдности и сили, яку може проявити католицька церков.

Аж в найновійших часах, як звісно, почало й протестанське духовенство живійше рухатись. Кількох протестанських духовних враз из ще деякими людьми однаких переконань, знаними під назвою „державних соціялістів“ (Staatssocialisten) заснували тижневу газету тої самої назви, заложили „Центральний звязок для державної реформи“ и „Християнсько-соціяльне робітницьке сторонництво“, котре с початком 1878 р. в Берліні числило 1700 прихильників, а й по провінції значно ширилося.

Ся група не вступає в ніякі звязки с політичними сторонництвами и бодай поки що стараєсь именно опертися на протестанськім духовенстві. Ей головні засади ось які: В теперішнім ладі заробковім є великі хиби, а именно: великі маєтки переважають и ростуть над міру, витискають дрібнійших заробкуючих та селян; положіне наємних робітників непевне та тісне; боротьба між різними интересами ведеся завзято и без огляду на способи. Се стан важкий, поганий. А ёго піддержує, ба ні, заострює раз у раз именно на користь маючих теперішний парляментарний уряд та недостача гуманних и правдиво християнських засад в заробковім порядку. Поправа сего всего може бути лиш така, щоб монархия енергічно вмішалася в діло, спинила клясову боротьбу и завела відповіднійші господарські порядки, а заразом, щоб віджив дух хри-

стиянства, що передовсім є завданем слуг християнської церкви.

Се суспільнополітична програма, котра з одного боку рішучо відпекуєсь від усякого революційного змаганя, зовсім піддержує основи ліберальної суспільности, с. є. загальне переведене приватної власности, самостійність родини основаної на одноженстві, господарську самоуправу єдиниць, свободу робучої умови, особисту свободу и рівність, — але з другого боку на державу вкладає дуже широкі завданя в тій ціли, щоб цілим рядом суспільнополітичних установ поправити и обеспечити положіне робучої верстви, щоб ограничити господарську власть капіталу. Видимо затим, що ся програма о кілько лиш може зближаєся до соціяльдемократів, але не стаєся революційною, а заразом виповідає війну соціяльдемократам за їх змаганя звернені против основ теперішної суспільности, намагаючі до суспільного и політичного перевороту, а при тім нехристиянські, материялістичні. Як поступовці, так и християнсько-соціяльне сторонництво особливо напирають на сесю боротьбу с соціяльдемократами а се именно тому, бо у тамтих в деяких, а у сих в многих точках жаданя як раз такі самі або дуже подібні, як и у соціяльдемократів, тілько що оперті на зовсім иншій основі.

Ліберальні а по части й консервативні газети дуже остро нападали на тих „попів“ не знаючи властиво й самі докладно, за що. Адже християнсько-соціяльне сторонництво не меньше від них самих прихильне и вірне теперішному ладови. Що заміри їх зовсім сумирні, про те й сумніватися не можна, хоть дуже можна сумніватися, чи поступованє їх доведе до ціли.

О кілько вказані ту суспільнореформаторські змаганя виродилися з наукової критики теперішнього суспільного ладу, а о кілько викликали їх практичні потреби, се тяжко означити и для нас без ваги. Але певна річ з одного боку те, що *ліберальні* погляди и установи найшли сильну підпору в німецькім науковім опрацёваню та розширеню фізіократично-Смітівської науки, с. є. вольної торговлі, сформулованої насамперед французькими фізіократами, відтак Адамом Смітом, Рікардом и їх наслідниками, особливо впять таки Французами Жаном Баттістом Сеем, Бастіа и др. А з другого боку й те певне, що критичний и историчний напрям, котрий проявився від половини сего віку в німецькій соціяльній науці, значно зміцнив показані ту реформові змаганя. Так само певна річ, що сей новійший напрямок соціяльної науки повстав під впливом критики суспільнополітичних теоретиків (почавши від Сісмонді и Сен-Сімона) на вольноторговську науку. Правда, аж до початку тамтого десятиліття здавалось, що так званий „учений світ“ не хоче ніяким способом піддатись впливови соціялістичних наук. Хоть в фаховій літературі Бруно Гільдебранд в своїй „National-ökonomie der Gegenwart und der Zukunft“ (Frankfurt a. M. 1848) підніс наукову вартість соціялістичних теорий и звернув увагу на їх критику Смітиянізму, то прецінь не вдалось ёму при помочи тих виводів проложити дорогу яким небудь новим економічним теориям, не вдалось створити „суспільної економії будучности“. Рівночасно представив також Льоренц Штейн в своїй „Geschichte des Socialismus“ наукові идеї та реформові пляни сего напряму дуже приступно та обективно и вказав їх велику вагу. Одній и другій книжці признано велику вартість, але на теорию не могли вони мати глубшого впливу. Вольноторговство с сво-

ими абстрактними формулами и абсолютними судами панувало й далі на катедрах и по газетах. Між тим однако настала поволі зміна в методі слідженя, котра мусіла економічну науку зробити приступнійшою для нових идей. Як звісно, Рікардо и ёго ученики зробили суспільну економию наукою чисто дедуктивною: з дуже простих але по части й дуже односторонних засад витягали вони цілу масу виводів и старались їх прямо приложити до дійсного житя. Аж від 50-их років Бруно Гільдебранд, Штейн, Рошер, Кніс и др. проложили дорогу историчному слідженю. Се повело до того признаня, що всі засади суспільної економиї — зглядні, историчні прояви. Признано, що різні ступені культурні проявляють також різні потреби, що затим різно уладжуєся їх суспільне господарство, а відповідно до того й суспільна економия мусить ставати на щораз инші основи. А звільна прийшла привичка — прикладати сю мірку й до фізиократично-смітівського систему: с того вийшло, що й сей систем не є, як звичайно вперед голошено „вічним и незмінним законом природи“, але випливом часових потреб, що яко такий він зовсім усправедливлений але, розуміеся, так само як и всі прочі людські встанови та науки, потребує невпинного розвитку та досконаленя.

На тій підставі повстала в половині 60-их років молодша німецька школа суспільних економістів. Ёі органом були „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, засновані 1863 р. Гільдебрандом. Погляди сеї нової школи відмінні від давнійшої и загально знані під назвою „Катедерсоциялізму“ основуються головно ось на чім: Не досить є різко розграничити права власности, не досить формально забезпечити господарську самоуправу, не досить дати вільний простір господарському егоізмови чи там, як вольноторговці

з англійська кажуть „власному интересови“. Сего ще не досить для осягненя господарської дружности в суспільности, а ся дружність не може мати иншої ціли, як тілько ту: запевнити всім членам суспільности як найбільшу міру добробутку. Для осягненя сеї ціли не треба лякатися обаленя пересуду старої школи, що „держава най не вмішуєся в господарські діла“. Противно, треба належно оцінити змаганя „соціялістів“, котрі именно кладуть великий натиск на взаімність суспільних прав и обовязків, а також звернені против вольноторговства наукові висліди такого Фрідріха Ліста, котрий підносить народню сторону суспільного господарства, а й ще праці вище згаданих учених, котрі виказують зглядність та змінність законів економічних порядкуючих ціле суспільне житє.

Сей науковий напрямок виступив відтак прилюдно, скликавши в осени 1872 всіх прихильників на „конференцию для омови суспільних питань“ до Ейзнаху и заложивши 1873 „Звязок для суспільної політики“ (Verein für die Socialpolitik), котрий особливо положив заслуги збірником наукових розвідок про многі біжучі питаня суспільні, котрі містять богато цінних материялів.*)

Що сей науковий напрямок має підставу, о тім не може бути й сумніву при безсторонніім огляді діла. Подібні напрямки в наукових змаганях замічаємо и в инших краях, котрих господарські та суспільні порядки виросли на таких самих основах, що й німецькі. Друга річ, чи відповідне було виступленє сего напрямку в Німеччині в формі товариства. Се можна було при-

*) Schriften des Vereins für Socialpolitik; Leipzig, Dunker u. Humblot 1874 и далі.

знати на тілько, на кілько „Звязок для суспільної політики“ хотів виступити супротів агітаторських зборів старої вольноторговської школи, а именно протів „суспільно-господарських конгресів“ зложених з ліберальних газетярів та купців, котрі мали великий вплив на пресу и на праводавство. Ті збори були відповідні и заслужені, доки йшло о прокладенє стежки для первісного ліберального праводавства и сила їх лежала в тім, що вони голосили односторонні, але ясно сформуловані засади. Але в новійшім руху, йдучім протів вольноторговства и звіснім під назвою катедерсоціялізму (се тому, бо головні речники того руху були професорами суспільної економії по німецьких університетах) не було таких одноцільних, ясних засад, яких треба для прилюдного агітаторського виступленя; для того то нічого було ждати надто великих користей з академічних розговорів, котрі від р. 1873. рік річно відбувалися на зборах звязковців в Ейзенаху. Праця поодиноких ученых, не переривана публичними виступами и через те подекуди тісна, була б може видала кращі плоди. Але непевність и незгідність суспільнополітичних поглядів*) довела до фактичного (хоть и не формального) розвязаня Звязку для суспільної політики. Однако розуміється, що се ще не значить, що разом с тим счез и цілий напрямок.

Чи и який вплив мала доси ся новійша школа економістів, котрій очевидно йде о виробленє осібної

*) Про ті суперечности поглядів росказує Адольф Вагнер в книжочці: „Die Communalsteuerfrage, Ausarbeitung eines Referats im Verein für Socialpolitik. Mit einem Nachwort: Der Verein für Socialpolitik“. и т. д, а також Адольф Гельд в книжці: „Socialismus, Socialdemokratie und Socialpolitik“. Обі книжочки вийшли в Липську 1878.

суспільної науки, се тяжко сказати. Розуміеся, сі змаганє йде до того, щоб впливати на погляди образованих и маючих в тім дусі, а щоб вони пізнали хиби теперішного ладу, признали конечність поправи придавленого и нецевного положіня біднійших, наємноробучих верстов,—добровільно, праводавчим способом заспокоювали слушні їх вимаганя и таким робом запобігали насильним соціяльним переворотам, а противно, причинилися до сумирного и гармонійного розвитку суспільности. Се завданє певно що тяжке и як на дотеперішний досвід, не богато обіцює, бо ту йде о питаня власности, о соціяльні интереси й жертви. Тілько ж знов досвід историчний не становить ще таких правил, котрі б мали вагу на всі часи.

Думаю, що отсе висказано всі завданя, які собі ставлять и по розумному можуть ставити практичні катедерсоціялісти, и що против тих завдань не дасться піднести ніякий закид. Властивого посередництва між консерватистами а радикалами, між ліберадами а соціяльдемократами вони не можуть брати на себе вже хоть би тому, що їх вплив на послідних, с. є. на радикалів очевидячки нуля. А й маючі верстви враз з урядом, котрі на першій порі їх прилюдного виступленя витали їх дуже прихильно, тепер закидають їм, що своєю критикою истнуючого ладу суспільного підпирають революційні змаганя.*)

Але се очевидячки хибно. Соціяльнореволюційні змаганя и революції, яких наші ліберали лякаютьея, повстають тілько під напором самих обставин, а не

*) Особливо голосний с такими закидами Людвіґ Бамберґер в книжочці: „Deutschland und der Socialismus“ виданій в Липеьку у Брокгауза 1878 р.

волею поодиноких людей, не с писем та університетських викладів. А з другого боку соціялісти и соціяльдемократи для свого розвитку й не потребують зовсім катедерсоціялістичних теорий. Адже катедерсоціялісти для своєї критичної „противдержавної“ діяльности з осторожним еклєктицизмом беруть лиш дещо с того, що здобули соціялістичні писателі від часу Сен Сімона. А новійші, властиві соціяліститні писателі, котрі працювали перед и зовсім незалежно від катедерсоціялістів, як Карль Маркс, Ляссаль, Родбертус, — не тілько лишають катедерсоціялістів гет-гет позад себе під зглядом таланту и знаня, але и в своіх виводах идуть безмірно дальше, так що ні одному соціяльдемократови й не сниться покликуватись на катедерсоціялістів, як на авторитети.

Але окрикуючи катедерсоціялізм як прояву небеспечну, и спиняючи ёго розвиток чи то підбуренєм публичної опінії чи то зверхними заборонами, лехко можна дійти до того, що підтятий буде в корени всякий розвиток суспільноекономічної науки. Адже лехко буде найти на вчителів суспільної економії людей, котрі своіми переконанями або й своєю нездарностю дадуть поруку, що не потрясуть истнуючого суспільного ладу своєю критикою; але позаяк суспільні установи не стоять на законах природних, але завсіди остануться недосконалими и потребуючими поправи, и позаяк насильне спинюванє іх розвитку тілько прямо веде до насильних переворотів, то конечна річ дати як найповнійшу волю историчним и критичним вислідам. А ті, що займаються такими вислідами, певно не будуть такими надто небеспечними! Супротів непрактичних мрій найкраща запора — дійсні, практичні интереси. Але далеко більше, ніж невинний соціялізм на катедрах, особливо сполучений з ґрунтов-

ною науковою критикою, шкодять пересуди та недоріцтво в суспільнополітичних ділах именно серед тих верстов, до котрих належить пантроване суспільного розвитку и на котрі хотіли б впливати катедерсоціялісти.

V.

Радикальні сторонництва.

В зовсім соціяльно здорових порядках повинен би цілий народ бути консервативною масою, а серед него повинні б бути тілько групи реформові, котрі би опиралися на конечности розвитку всяких порядків суспільних. Для елементів опозиційних не повинно б бути місця; єдина опозиция могла б складатися хіба с таких людей, котрі через свою власну провину стали в суперечність с порядком суспільним. Свіжа, палка війна здорова може в науці або політиці, конечна може подекуди в житю народів(?), але в соціяльнім житю воєнне положіне ані конечне ані здорове. Не здорове, бо завсіди є випливом довголітної нужди одної части суспільности; а не конечне, бо суспільні установи в загалі не є нічо конечного, але залежать від розуму и доброї волі членів суспільности. Появлене великого опозиційного табору, се виразна ціха нездорових порядків суспільних. На всякий спосіб появлене сильної, активної опозиції є фактом на тілько корисним, що та опозиция не вибухне тоді відразу насильним способом, але буде прилюдно змагатися, и то аж тоді, коли гніт пічне уступати и свобіднійші думки пічнуть брати перевагу. Нинішна соціяльна демократия, се справді плід ліберальної ери. Але всеж таки пісна се потіха, що ось то давнійше гірше бувало: тим, що те-

пер стає чим раз ліпше, не можна успокоюватись, а тим менше задля сего закладати рук. Такими загальними понятями та фразами не можна вести суспільної політики. Противно, треба передовсім пізнати, що́ се за такий той рух опозиційний, які ёго основи и яка сила, як він повстав и як тріває, а тоді вже лекше буде добачити, чи и як можна ёму зарадити.

Що такий рух, як нинішна соціяльна демократия, нападаючий на основи суспільности, міг бути викликаний поодинокими людьми, зроблений штучно, и що затим може бути утишений усуненєм ёго провідників або через хитромудре опрокиненє теорий, на котрих опираєся, сёму можуть лиш такі люде вірити, котрі або не знають и азбуки в суспільних ділах, або задля осіб зовсім забувають про факти. Се послідне може лучитися таким людім, котрі є або були „втаємничені“ в суспільнополітичну агітацию и раз у раз маючи перед очима дрібні обороти кружків та осіб стратили в кінци самі віру в реальність цілого руху. Се стара история про камердинера, що служить у великого політика и знає всі ёго приватні хиби а той свій досвід переносить вкінци на ёго широку політичну діяльність. Між тим тутка може тілько безсторонний историчний огляд цілого розвитку довести до правдивої оцінки руху, а такий огляд не лишає в нас и найменшого сумніву о тім, що причини опозиційного руху лежать в самім ладі новійшої суспільности, а не в революційних єдиницях.

Про повстанє и истоту новійшого стану наємних робітників, о кілько сего було потрібно для сеї розвідки, була мова в другім розділі; так само вияснено там, як серед того стану могло вкорінитися соціяльдемократичне змаганє, с. є. змаганє до політичної власти для суспільних реформ на користь немаючих, — значить,

для повного осуценя ліберальних идей рівности и свободи. Ми виділи, як розвивалася соціяльдемократична теория аж до Люі-Блянівського сформулованя. Що в тім сформулованю вона могла мати вагу не лиш для Франціі, але й для цілої нової суспільности, се розуміеся само собою, бо прецінь та суспільність в границях германсько-романського культурного круга в культурнім и економічнім згляді однакова.

В Німеччині ще при революцийних рухах 1848 р. не було мови о самостійній політиці немаючих верстов; ті рухи були наскрізь „ліберальні“, були послідним доповненем переміни феодальної суспільности в ліберальну, котра то переміна почалася ще від французькоі революціі. Що не досить ще самого зруйнованя давних форм, — се почувано вже тоді в Німеччині. Доказом сего Шульце-Делічівські проби організувати „самопоміч“ и загальна симпатия, яку стрітили ті проби у всіх тодішних лібералів. Але розуміеся, що новий лад мусів потрівати довший час, мусів достаточно розвитися, заки могла бути якась мова о виділеню и згромадженю невдоволених елементів.

Як звісно, аж з виступленем Фердинанда Ляссаля настала в Німеччині хвиля, від котроі змаганя наємноробітницькоі верстви, доси розрізнені та на помацки блудячі, одержали міцну точку зєднаня и опори. Від тоі хвилі почало в Німеччині творитися властиве робітницьке сторонництво з ясно означеними змаганями; идеі сего сторонництва, розуміеся, не могли бути инші, як тілько соціяльдемократичні.

Кождому ясно, що Ляссаль за короткий час своеі діяльности — від 1862 р., коли перший раз в берлінськім робітницькім товаристві висказав свої идеі, аж до року своеі смерти 1864, коли видав свою книжку „Капітал и праця“, — не міг би був так живо вповти

робітникам почутя єдности и клясового противенства супротів предприємців, — и ёго вплив помимо зовсім невеликих добутків осягнутих за житя, не був би так трівалий та глубокий, коли б підстава сего всего не була вже вперед готова, не лежала в самім ладі суспільнім.

Особистість и наукове значінє Ляссаля зовсім нас ту не обходить*); можна оцінювати ёго, як хто хоче; сего одного годі заперечити, що ёму вдалося з дивною бистротою погляду з наукових добутків викувати оружя для живої суспільної боротьби и через те згромадити розсіяні елементи соціяльного опору в одну воєнну силу. Наукові добутки міг він брати від цілого ряду своїх попередників-соціялістів, почавши від Сен-

*) Для оцінки Ляссаля гляди: Ґеорґа Брандеса: Ferdinand Lassalle. Ein literarisches Charakterbild. Aus dem Dänischen; Berlin, Dunker, 1877. Там перечислені и схарактеризовані найважнійші письма Ляссаля. Ёго діяльність представляє Брандес ось як: „Від марта 1862 до червня 1864 написав він не менше двайцяти статей, с котрих три чи чотири и що до обєму и що до змісту — цілі книжки, а с котрих найбільша часть помимо короткости и зрозумілости містить таке богацтво думок и написана с такою науковою прецизією, якої не здибаємо в многих великих книжках. Крім того в тім часі говорив він бесіду за бесідою, радився з одною депутацією робітницькою за другою, виграв кільканайцять політичних процесів, провадив дуже обширну кореспонденцию, заснував „Загальне німецьке стоваришенє робітницьке“ и впорядкував ёго заряд. — „Briefe von Ferdinand Lassalle an Rodbertus Jagetzow, mit einer Einleitung herausgegeben von Adolf Wagner“, Берлін, 1878. — Франца Мерінґа: „Die deutsche Socialdemokratie, ihre Geschichte und ihre Lehre. Eine historisch-kritische Darstellung“; Bremen 1877. (Сего року вийшло друге виданє сеї книжки).

Сімона, и коли розглянемо науку Ляссаля, котра згромадила довкола себе робітників, то й справді єї важне суспільнополітичне ядро покажеся в грунті річи не чим иншим, як тілько тою соціяльдемократичною теориєю, котру приготовив Сен-Сімон, а різко сформулував уже Люі-Блян. Иншою вона й не могла бути, скоро йшло о те, щоб подати робітникам програму и реальну ціль для їх клясовоі боротьби.

А програма Ляссаля була ось яка:

В истнуючім економічнім порядку не дістає праця всіх своіх витворів, але маса робітників, працюючих на чужім капіталі, збуваеся робучою платою, котроі мінімум виносить як раз тілько, кілько виносить мінімум предметів конечних для вдержаня робітника при житю, а впрочім регулюеся попитом за робучими силами з боку предприємців и подажею праці з боку робітників, не маючих переважно крім своеі праці ніякого жерела утриманя. Таким способом наємні робітники економічно слабші — стають супротив капіталістів, котрих економічна сила лежить як раз в іх капіталі. Для того то робітник звичайно може добитися тілько такого доходу, який зовсім не стоіть в справедливій пропорції до ёго виложеноі праці, в порівнаню с тою частю добутків продукціі, яку присвоює собі предприємець на підставі свого права власности. Ту панує сей „зелізний закон робучоі плати“, котрий виказав оден з головних представників вольноторговськоі науки, Давід Рікардо, и котрий уся пануюча школа суспільних економістів згідно вважає природним законом економічним. Закон сей каже, що робуча плата завсіди хитаеся около „конечного розміру с. є. около того мінімум, яке при даних привичках народних конечне для вдержаня робітника. Вона не може на довго піднестися висше того мінімум, бо підвисшене плати конечним

способом потягне за собою вбільшенє подажі робучих сил. Сей т. зв. природний закон наших економістів має справді непобориму силу доти, доки трівають теперішні ёго вимінки, с. є., доки истнує теперішна форма робучої плати и доки робітники спільною силою не увільняться від панованя капіталістів и не заведуть нового способу продукованя. Розуміеся само собою, що до тої переміни мусять приложити рук самі робітники, бо пануючі тепер верстви не можуть бажати зміни в истнуючім способі продукованя, значить, не приложать рук до такої зміни. Що робітники мають право до такої реформи, про те не може бути й сумніву, бо в самій основі теперішної суспільности лежить змаганє не до панованя одної части суспільности над другою, але до загальної свободи й рівности в кождім згляді. Йде затим о те, щоб усунути ті обставини, котрі стають причиною некористного та несправедливого положіня робітницької верстви. Як се зробити? Як запевнити робітникови більшу часть добутків ёго праці, а властиво всі добутки? Найпростійша дорога така — скасувати теперішну форму наємництва и зробити робітника враз и предприємцем. Тоді припаде ёму й та часть добутків продукцийних, котру тепер привласнює собі капіталіст на підставі права власности. А форми господарськоі, в якій се може статися, не треба далеко шукати ані витрібовувати; вона вже звісна и вживаєся подекуди дуже користно, хоть и в малих розмірах; се именно спілка продукцийна (Productivassociation), до котроі приступає певне число робітників однакого заводу, ті робітники самі вибирають собі заступників для веденя діла, и спільною працею, на власний рахунок, роблять якусь роботу, а відтак після означеної норми діляться зарібком. Такі спілки треба б наперед поуладжувати в таких галузях промислових, которі с при-

роди своєі до того найвідповіднійші, с. є., котрі займають стосунково найбільше число робітників. Вони б мусіли починати роботу в таких округах та місцевостях, котрі були б для такоі роботи найкориснійші чи то задля способу истнуючого там заробкованя, чи задля густоти людности, чи то задля еі добровільноі наклінности до завязуваня подібних спілок. Скоро йно раз истнує певне число таких спілок, то чим раз лекше буде заводити нові, для нових галузей промислових и для нових околиць. Поволі, с часом такі спілки обхватили б усю верству робітницьку. Вони могли б тоді позавязувати між собою звязки, щоб впровадити розумнійший и ощаднійший спосіб господарованя замісць теперішного, котрий ведеся без пляну и без ощади сил, бо кождий продукує на сліпо не дбаючи о другого, и хоть в поодиноких предприемствах панує строгий порядок и досконалий поділ праці, то прецінь в цілім суспільнім господарстві виходить огромне марнотратство и ненастанні страти. Робітницькі спілки могли б при помочи кредитових та асекурацийних звязків роздобути для себе більші капітали, беручи іх на спільну поруку и приймаючи кождий на себе часть ризика. Але щоб ввести в житє таку організацию, о тім нічо й думати, доки робітники будудь ограничені на власні економічні сили. До кождого предприемства треба капіталу, а того именно у робітників нема. Відправляти іх с тим, що най поволі ощаджують по тілько зі своєі робучоі плати, щоб по якімось часі зложилася потрібна сума, се значило б потішати іх надією на вічність, бо робітник рідко коли є в таких щасливих обставинах, щоб міг з ощади зложити яку небудь значнійшу суму. А до многих родів предприемств треба таких сум, на які робітник и в найліпшім разі не здобудеся. Звичайною дорогою кредиту роздобути капітал, на то також ро-

бітникови нічого надіятися, бо наші заклади кредитові, основані капіталістами и для капіталістів, не схотять причинитися до основуваня и піддержаня подібних спілок. Шульце-Делічівські товариства кредитові, основані на т. зв. самопомочи не можуть ту до нічого придатися, бо стоваришене самих людей без власности, с. є. самих економічних нуль, не може ніяк зложити потрібного капіталу; а на поміч яких небудь припадкових добродіїв при таких великих ділах також не мож рахувати. А відки ж набрати потрібних средств? Очевидна річ, що лиш від тої економічної сили, котра зобовязана пильнувати интересів загалу, с. є. від держави. Адже се именно завданє и призначінє держави — улекшувати и прискорювати великий поступ культурний. Се єї завданє, на то вона завсігди служила и мусіла служити. З давен-давна великі економічні поступи сповнювалися тілько за посередництвом держави; держава мусіла мішатися до закладаня каналів, гостинців, почт, кораблів перевозових, телєграфів, рільничо-кредитових банків, рільничих поліпшень, галузей фабричних, будови зелізних доріг; при тих послідних забеспечує навіть держава предприємців від страт, и то на кошт усіх платячих податки, позаяк гварантує виплату чиншу, між тим коли зиск иде прямо в кишеню акционерів. И будь собі які будь великі ті поліпшеня та заклади засновувані тепер при помочи держави, — всі вони показуються незначущими дрібницями супротив того найогромнійшого поступу культурного, який би потягли за собою продукцийні спілки робітницькі. Бо яка користь з усіх нагромаджених богацтв, яка користь с так званого „богацтва народнёго“, коли воно завсіди є тілько для незначної меншости, а більшість вічно лишає в положіню Танталя, котрий дармо сягає по золоті плоди, а в тім разі именно по ті плоди, котрі сам він своїм

трудом витворив? Коли поміч державна була коли небудь справедливою, то сей огромний поступ культурний, найбільший з усіх, які знає история, именно найбільше усправедливляв би поміч державну. И тому то повинна держава се уможливити робітникам, старатися о прискореня и розвиток великого діла, — свобідної спілки єдиниць; повинна вважати се своїм найсвятійшим обовязком — подати робітникам средства и змогу до тої самостійної організациі. А зробити се може по просту и без значнійших видатків таким способом, що робітникам отворить доступ до свого кредиту и дасть ім змогу — закладати такі спілки продукцийні, при чім для охорони своіх интересів може собі вимовити затверджуване статутів и контролю над зарядом предприємства. Се обовязок держави супротів робітників. Але чи сповнить вона той обовязок? Доки уряд буде в руках маючих верстов, то певно ні. Щож треба робити робітникам? Вони мусять позискати вплив на уряд. А як можуть се зробити? Мусять порозуміти передовсім, що интереси наємних робітників супротів маючих верстов однакові, що затим мусять міцно взятися за руки и утворити велике суспільне сторонництво, котре би згідно змагало до витиченої ціли и котрому маючі не зможуть опертися, поки воно стоятиме твердо та в єдности. Затим найблизша ціль — позискане політичної сили, котру б мож ужити для суспільної реформи, а ще близша ціль — виборене загального, рівного и беспосереднього права голосованя, щоб заступників робітницької верстви перевести до парляменту, де вони мають виступити з жаданями робітників и наставати на заспокоєне тих жадань. Така була програма Ляссаля.

Як бачимо, основна єі думка висказана, правда, инакше, але ядро єі те саме, що й показаної (Розд. II)

програми Люі-Бляна; се именно соціяльдемократична засада, котра завзиває стан робітницький, витворений новійшим суспільним господарством, як окрему клясу суспільну до позискання політичної власти в ціли переведеня суспільно-господарських реформ. Провідна думка опозиції, хотячи витворити круг себе сторонництво, не могла при теперішнім стані діл бути инакшою; все проче, що причислено до неї, має побічне значінє. Ясно також від разу, як дуже відповідною була ся засада —стати стягом, круг котрого могли б громадитися наємні робітники; стати програмою сторонництва, до котрої б могли прихилитися й такі робітники, котрі зовсім не годяться на осягане жадань силою а тілько спокоєвими реформами хотіли б поправити численні хиби свого положіня.

Теоретичні докази с противного боку не мали також на тілько сили — переконати робітників о хибности тих идей. Супротив Ляссалівської засади „державної помочи“ підношено засаду „самопомочи“ и тверджено, що се єдино розумна и вольного чоловіка гідна річ, а що поміч державна — се давно збита и закинена засада економічна и наукова опрокинена по части в своій недавно захвалюваній формі невдачею соціялістичних проб. Як на одну с таких проб указувано найрадше на „народні варстати“, котрі позакладано підчас лютової революції 1848. в Парижі и котрі — нібито — найдосаднійше опрокинули всі теориі соціялізму. Але справді треба було зовсім не знати истоти и заряду тих так названих народніх варстатів, щоб хотіти виводити іх супротив соціялістичних теорій*).

*) История ateliers nationaux описана у Льоренца Штейна в ёго книжці: „Das Königthum, die Republik und die Souveränität der französischen Gesellschaft.“ Сеся книжка становить третю

Суспільнополітичну скуточність „самопомочи“ можтоді ще було переціновати, и справді було таких чимало, що ii переціновали. Що „державну поміч“ уважано чимось негідним, се також с попереднього вияснення покажеся зрозумілим, а навіть природним. Але се могло так виглядати тілько зі становиска ліберального, — а від тих, що закинули се становиско, не можна було й ждати, щоб відступили й від тої послідної консеквевциі. А при тім річ була очевидна, що на ділі, н. пр. при будовах зелізниць, економічна поміч державна була в уживаню и зовсім похвалялась.

Що агітаторські змаганя Ляссаля мали на оці передовсім міських, промислових робітників, се була дуже природна річ. Ту стрічалися густі маси робітників; се були люде рухливого духа и горячої фантазиі, котрі найглубше почували головне лихо новійшого стану наємних робітників, с. е. незабезпечений прожиток и недостачу надіі на господарську самостійність. Між тим сільскі робітники жили більш розсіяно; давні звичаі держали іх твердше в почутю підлеглости; здоровійша и не так одностайна праця, а при тім можливість набутку на власність якого кавалочка грунту, все те вказувало ім іх положінє в принадніймім світлі, и для того вони не представляли відповідного материялу для почину агітациі. Ба навіть довгий час вірено, не зважаючи на дійсну тотожність интересів у цілої наємноробучої верстви, що сільскі робітники зовсім недоступні для социялістичної агітациі. Послідними роками проявилося й між ними социяльне питанє в многих затрівожуючих проявах, як ось: в громаднім

часть єго „Geschichte des Socialismus und Communismus in Frankreich“, 2. вид. Липськ, у Віганда 1855. стор. 256 и 9.

виселеню, в напливі сільских робітників до міст, в розрості й між ними соціяльної демократиї.

Говорено, що Ляссаль брав провідні думки для своєї науки з одного боку від Люі-Бляна, а з другого від Карля Маркса. Що єго головні, основні мисли згідні з Люі-Блянівськими, се вже ми бачили. Від Маркса ж взяте справді близше угрунтоване теорії про систем капіталістичного визискуваня, с котроі Ляссаль виводить конечність економічної освободи робучих верстов. Маркс висказав був ту теорию вже 1859 в своій статі: „Zur Kritik der politischen Oekonomie“ и провів ii докладнійше в своій книзі „Капітал“.*)

Праця Маркса бесперечно належить до найзначнійших творів, які новійшими часами появилися на полі суспільної економиі. Але троха потяжкий спосіб представленя робить ту книжку не конче доступною для звичайного читача, и для того ми зберемо ту ei провідні думки в короткости, о кілько вони тикають нашого предмету.

Маркс стараєсь доказати, що капітал повстає и розростаєсь тим тілько, що всисає в себе як можна найбільшу часть витвору праці силою теперішного способу продукованя. Сам капітал не додає витворови ніякої вартости, тілько праця творить вартість, а через те й надвишку вартости (Mehrwerth**), котра дістаєсь

*) Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie. I. Der Productionsprocess des Kapitals, 2 Aufl.; Hamburg, Meissner, 1872.

**) Під надвишкою вартости (Mehrwerth) розуміє Маркс ось що: Праця робітника, котрий наймаєся робити для капіталіста, с. є. продає свою робучу силу, є тим самим товаром. Ci торгова ціна, так як и ціна кождого товару, означена звичайними економічними законами, с котрих найважнійший — кошт витвореня

капіталістови и вбільшує ёго капітал. Коли затим робітник в певнім часі витворить н. пр. вартість 10 зр., а наймаючий капітал хотів би ёму заплатити всю вартість ёго витвору — відрахувавши вартість матеріялу и зужиток приладів — то капіталістови не осталось би нічого*). Він мусить ёму затим платити менше, а чим менше платить, чим нижче спадає плата робітницька, тим більше задержує капіталіст для себе, тим швидше росте ёго капітал. А средством для висисаня надвишки вартости служить не тілько беспосередне знижуванє робучої плати, але також екстензивне и интензивне використуванє робучого дня. Робучий день має ту о тілько вагу, бо капітал тим більше зискує, чим довший робучий день, с. є. чим з більшою натугою використуєсь робуча сила в протягу доби. Що при більшій натузі праці зискує не робітник, а капіталіст, то сёму причина така, що плата робітницька не стоїть зовсім у рівнім звязку з вартостю витворених нею предметів. В платі гуртовій сей звязок истнує тілько про око, зверху и зовсім не конечно. Противно, плата робітницька в довших протягах часу

товару, с. є. кошт утриманя робітника и ёго робучої сили. Сю ціну, твердить Маркс, капіталіст дійсно платить робітникови. Але праця людська, се не є звичайний товар. Се товар живий, котрий має ту властивість, що надає вартість другим предметам, и надає єї більше, ніж кілько сам коштує. Се й становить надвишку вартости предметів витворених працею робітника понад ту ціну торгову, за яку капіталіст купив працю робітника. (Прим. перев.)

*) Як сказано, капіталіст платить робітникови не вартість ёго витвору, а торгову ціну ёго праці.

(Прим. перев.)

розмірна тій сумі, яка конче потрібна для прожитку робітника (т. зв. зелізний закон робітницької плати Рікарда). Чим з більшою натугою затим використує капіталіст робучу силу робітника в тім часі, на який ёго найняв, чим більше підносить вартість робучого дня, с. є. чим більше змагає витворити в той день при помочи поліпшених машин, строгого порядку фабричного, досконалого поділу праці и т. д., тим більше „надвишки“ всисає и тим швидше росте ёго капітал.

Такі, після Маркса, взаємини між працею а капіталом в нинішнім продукційнім ладі. Другу часть ёго науки, важну для нинішної соціяльної демократиі, с. є. ёго угрунтованє комунізму будем мусіли ще оглянути пізнійше.

Сю теорию капіталістичного визискуваня, а також деякі другі погляди (про историчний характер капіталу, про звязок між обставинами, серед яких відбуваєся продукция, а способом продукованя, и т. д.) зазичив Ляссаль від Маркса, хоть и не признався до того; се однако сам Маркс усправедливляє зглядами пропагандовими. Але з усего того, як бачимо, зовсім ще не випливають практичні Ляссалівські внески, и Маркс каже се виразно, що до практичних виводів ёго ученика ёму нема ніякого діла. При Ляссалю лишаєсь затим и супротив Люі-Бляна и супротив Карля Маркса оригінальність такого сформулованя соціяльдемократичної думки, котре спосібне було збудити робітницькі маси и звязати іх в сильне сторонництво. Затим було се ёго діло, що в Німеччині почали робітники організуватися на першій порі в формі Загального Німецького Стоваришеня робітників — до соціяльної боротьби.

Внішної историї Ляссальлівського руху не будемо ту подрібно росповідати, так само, як не робили ми

сего при других суспільнополітичних сторонництвах и напрямках. Загально звісно, як сильно змігся той рух від виступленя Ляссаля и від заложеня Загального німецького стоваришеня робітницького в маю 1863. Правда, Ляссаль сам помимо невтомимої агітациі и значних грошевих жертв не зміг надбати тому стоваришеню значного числа членів, так що в часі ёго смерти в червню 1864 в стоваришеню було не більш як 3000 членів. Аж до р. 1867 під різними провідниками та серед різнородних спорів здавалось, що соціяльдемократичне сторонництво, о кілько воно проявлялось в тім стоваришеню, и також ёго орган, „Social-Demokrat“, зовсім не истнують. Але вибраний в той час аж до р. 1871 головою Загального німецького стоваришеня робітницького фон Швейцер зумів своїм організаторським талантом зъєднати и піднести на ново сторонництво. А рівночасно піднявся розвиток соціялістичного сторонництва в гору через те, що для північно-німецького сойму державного заведено право загального голосованя, так що вже в тім самім році удалось вибрати до того сойму вожаків соціяльдемократичного сторонництва и через них висказати жаданя робітників прилюдно в найвисшім праводавчім зборі.

Звісно далі, що в р. 1869 на конгресі в Ейзенах від соціяльдемократів придержуючихся строго Ляссалівськоі програми відділилася одна частка и прийняла під проводом токаря Бебеля та писателя Либкнехта відмінну організацию и відмінні засади. Напротив органу Ляссалівців „Der neue Socialdemokrat“, виходячого в Берліні, поставлено видаваний в Липську „Volksstaat“. Ляссалівці мали заряд централістичний, а нова фракция стояла під зарядом не голови, а виділу с центральною комісиею. Ляссалівці стояли на грунті национальнім

и були за тим, щоб мирними способами добиватися суспільних цілей при помочи політичних реформ; між тим нова фракция стала на интернациональнім, суспільнім и демократичнім грунті и напирала на конечність енергічної боротьби, хоть и не проповідала насильного перевороту. Ті „уцтивці з Єйзенаху“ висказали затим соціяльдемократичну думку загальнійше и різче, — становили проте більше поступовий напрямок; а пре-цінь властивих, засадничих ріжниць між ними а Ляссалівцями не було. Хоть ті послідні клали троха більше ваги на продуктивні товариства з державною підмогою, а тамті клали се в послідні параграфи своїх статутів; хоть тамті троха більш від Ляссалівців виставляли на перед політичну ціль — свобідну людову державу (Volksstaat), де би люд прямо становив права (референдум); хоть Ляссалівці клали троха більшу вагу на організацию опору против капіталови при помочи ремісничих звязків (Gewerkschaften); хоть тамті отверто приставали до интернационалу, а Ляссалівці ні, — все те не робило ніякої ріжниці між соціяльдемократами а соціяльдемократами.

В р. 1875 на конгресі в Гота злучилися обі фракції, приймаючи спільну програму німецькоі соціяльдемократиі; єі політичним органом став липський „Volksstaat“ перемінений р. 1876 в „Vorwärts“.*) Програма німецьких соціяльдемократів затим ось яка:

---

*) Соціяльдемократичний напрямок заступало 1 цвітня 1878 р. в Німеччині 12 щоденних газет, крім них 35 часописей виходячих 2—3 рази тижднево. Між ними находиться соціялістичний журнал „Die Zukunft“ виходячий 2 рази місячно и соціяльдемократична газета для забави: „Die neue Welt“. До них треба додати виходячий в Ціріху місячник „Die neue Gesellschaft“ и по-

I. Праця, се жерело всякого богацтва и всякої культури, а позаяк загально пожиточна праця можлива тілько в суспільности, то й увесь добуток праці належить до суспільности, с. є. до всіх єї членів, при загальнім обовязку до праці, після рівного права, кождому як до розумної потреби.

В нинішній суспільности робучі средства є в виключнім посіданю капіталістів; с того випливає залежність робітників, а та залежність становить причину нужди и невольництва у всякій формі.

Для увільненя праці потрібно переміни робучих средств на спільну власність суспільности, потрібно громадського уладженя праці, а заразом потрібно, щоб добутки праці йшли на загальну користь и ділились по справедливости.

Увільненє праці мусить бути ділом верстви робітницької, супротив котрої всі прочі верстви становлять лиш одну реакцийну масу.

II. Виходячи с тих засад соціялістичне сторонництво робітницьке в Німеччині намагає всіми правними способами до свобідної держави и соціялістичної суспільности, до знесеня зелізного закону робітницької плати через знесенє системи наємної праці, до знесеня визискуваня, будь воно яке будь, до усуненя всякої суспільної и політичної нерівности.

дібна що до напрямку „Die Waage“ Гвідо Вейса. Крім того в Швейцарії, Австрії и північній Америці виходить 12 часописьм, а далі є в Німеччині тепер 14 газет (переважно тижневих) видаваних соціяльдемократичними товариствами робітницькими. Всего разом 75 соціяльдемократичних газет на німецькій мові. Гляди спис усіх соціяльдем. газет, н. пр. в „Vorwärts“ 37 нр. з 29 марта 1878.

Соціялістичне сторонництво робітницьке в Німеччині, хоть поки що, держиться в границях національних, почуваєся до єдности з интернаціональним робітницьким рухом и підіймаєсь сповнювати всі обовязки, які він накладає на робітників, щоб довести до збратаня всіх людей.

Соціялістичне сторонництво в Німеччині для розвязки соціяльного питаня домагаєсь основаня соціялістичних продуктивних товариств при помочи державній підемократичною контролею працюючого люду. Продуктивні товариства для промислу и рільництва треба основувати в такім розмірі, щоби з них повстала соціялістична організация всеі суспільноі праці.

Соціялістичне сторонництво робітницьке в Німеччині домагаєся для держави ось яких основ:

1) Загального, рівного, беспосередного права вибору и голосованя с таємною и обовязковою подачею голосу всіх членів держави почавши від двайцятого року віку, при всіх виборах и голосованях державних та громадських. День виборів та голосовань мусить бути неділя або свято.

2) Люд має становити сам всі права, ухвалювати війну и супокій.

3) Замісць стоячих військ має бути оборона людова, де кождий горожанин обовязаний в разі потреби повнити військову службу.

4) Всі виімкові устави мають бути знесені, а именно устави прасові, устави о стоваришенях и зборах, — загалом всякі устави, котрі ограничують свобідний висказ гадок, свобідне мисленє и слідженє.

5) Суди мають бути безплатні, — судити має сам народ.

6) Держава має занятися загальним и рівним вихованєм народним; всі обовязані вчитися; у всіх закладах наукових навчанє безплатне. Релігия має бути оголошена ділом приватним.

Соціялістичне сторонництво робітницьке в Німеччині вимагає від нинішної суспільности:

1) Щоб політичні права и вільности були як найбільше росширені відповідно до повисших жадань.

2) Щоб для держави и громади був тілько оден прогресивний доходовий податок замісць усіх истнуючих а особливо важких для народа податків посередних.

3) Щоб свобода стоваришень була неограничена.

4) Щоб день робучий був установлений стало и відповідно до потреб суспільности. Робота в дні недільні має бути заборонена.

5) Праця дітей и всяка праця женщин, шкодлива для здоровя и моральности, має бути заборонена.

6) Житє и здоровє робітників має бути правно охоронене. Для догляду помешкань робітницьких має бути установлена контроля санітарна. Урядники вибрані самими робітниками мають доглядати копалень, фабричного, рукодільного та домашного промислу. Право поруки має бути відповіднійше уладжене.

7) Праця арештантська має бути урегульована.

8) Всі каси запомогові робітницькі мають мати свій власний заряд.“

Заки перейдемо до огляду сеї програми, мусимо ще вперед оглянути деякі напрямки важні для розвитку соціялізму; напрямки ті проявилися в нутрі соціялізму и іх слідно також в поданій ту програмі з р. 1875. Напрямки ті, се интернационал и комунізм.

Попереду интернационал. Интернациональність (межинародність) тутка треба, розуміеся, брати в такім ограниченю, що діло йде тілько о спільний рух посеред культурного круга новійшої суспільности, де однородність суспільних и господарських обставин могла виродити однакі змаганя. Интернационал ограничуеся затим на германські и романські народи Европи та Америки. Славянсько-российський культурний круг проявляє вже такі відмінні обставини (згадаєм для приміру тілько про росширене там общинне [громадське] посіданє грунтів), що властивої спільности руху ту не може бути, о кілько той рух має мати реальну підставу, а не намагає на самім загальнім переченю, на нігілізмі, для котрого справді не потрібно ніякої означеної форми державної ані суспільної, бо руйнувати можна кожду однако.

Думка про межинародний звязок робітників в тих краях, де однородні обставини витворили й між наємними робітниками однакові суспільнополітичні напрямки, висіла, так сказати, в воздусі, и ждала тілько на перший ліпший товчок, щоб перейти в діло.

Вольна торговля враз из новими средствами комунікацийними розвалила межі поміж народами; торговля и заробкованє одного народа звязані стали тісно с торговлею и заробкованєм другого народа; господарські відносини культурних країв конкуруючих с собою стали однакові и залежні одні від других, а права робітників, положінє робучого люду в тих краях було в головних зглядах однакове. Тяжко було проте в однім краю робити в тім згляді значні зміни, переправаджувати реформи, не беручи зваги на конкуренцийні и прочі згляди в других краях. Правда, для реформ тіснійшого розміру, н. пр. для англійського фабричного праводавства, сего не було потрібно; досвід

показав, що такі реформи дуже лехко перевести, не вменшуючи промислової сили краю. Між тим не рахуючи й того, що при раз у раз тіснійших взаєминах сяк чи так конечне було межинародне порозуміне в ділах господарських, соціяльдемократичним робітникам ишло не о дрібні реформи, але о коренну переміну цілого способу продукциі на користь робітників. Щоб таким реформам забезпечити перевагу на ділі а заразом надати більше ваги своім жаданям, мусіла збудитися думка: звязатись до купи робітникам всіх країв, змагаючим до сеі одної цілі. И якже не мала повстати така думка між робітниками? Адже єдність интересів господарських у всіх народів була аж надто очевидна, адже капітал узнали суспільні економісти давно космополітичною силою, — чомуж не мала нею бути й праця? Адже межинародний звязок сам собою не виключав ще зовсім стараня о добро своіх земляків та однорідців, а хоть би навіть робітники й висказали, що ім передовсім иде о добро іх верстви, а национальне питане для них менше важне, то й в тім згляді вони зовсім не пішли б далі від новійших капіталістів, котрі зовсім не вагуються підпомагати своіми грішми державу воюючу з іх власною вітчиною.

Не подивуємо затим, що одна с перших великих маніфестаций єдности господарськоі всіх країв, с. є. промислова вистава в Льондоні 1862 дала й робітникам усіх країв добру спосібність порозумітися взаімно. Ту завязалися перші звязки між англійськими а французькими робітниками; послідні дуже чудувалися видячи, що іх англійські товариші далеко більше від них забезпечені и висшою платою и міцно зъорганізованими ремісничими товариствами, котрих загальне росширене видалось ім дуже відповідним для того, щоб усюди надати належну вагу домаганям робітницькоі верстви.

Льондонський мітінґ (збір) Поляків 1863, на котрий прибула депутация французьких робітників під проводом цізелєра Толєна, дав спосібність особисто повести далі завязані торік зносини, обмінятися революцийними идеями з емігрантами всіх народів и поробити дальші приготованя до заложеня межинародного робітницького звязку. Заложенє відбулось справді 28 вересня 1864 в Сент-Мартенс-Гель в Льондоні. В комітеті вибранім тим збором англійських и деяких французьких робітників та політичних емігрантів різних народностей, був предсідателем швець Оджер; Німеччину заступали в нім кравець Еккариюс и Карль Маркс. 1 листопада 1864 предложив послідний комітетови, що між тим поповнився власним вибором и поназначував кореспондуючих секретарів для різних народностей, — програму товариства, котра кінчилася тими самими словами, що й написаний тими самим Марксом ще 1848 р. в Брісселі комуністичний маніфест: „Пролетариі всіх країв, еднайтеся враз!“ Статути, приняті на першім конгресі в Женеві 1866, голосять ось що:

„Зважившн, що увільненя робучої верстви мусять доконати самі робітники; що змаганя робітників для своєї свободи мусять вести не до твореня нових привілєів, а тілько до позисканя для всіх рівних прав та обовязків и до усуненя всякого панованя одних верстов над другими; що господарська залежність робітників від властителів сирого материялу та средств робучих, се жерело невільництва у всіх ёго формах: суспільної нужди, духового пониженя, політичного гнету; що затим господарське увільненє робучої верстви становить велику ціль, для котрої мусить осередком служити всякий рух політичний; що всі до того йдучі змаганя досі були даремні задля недостачі єдности між робітниками різних ремісел и країв, задля

недостачі братського поєднаня між робітниками різних держав; що увільненє робітників не є питанє місцеве або національне (с. є. тикаюче тілько певного народа), але противно, се завданє стоїть перед усіма народами, а ёго розвязка залежить від згідного діланя всіх їх як в теорії, так и в практиці; що рух, котрий знов тепер проявляєсь між робітниками економічно найбільш розвитих країв, голосно напоминає, щоб ми не попадали в давні блуди, але громадили до купи розсіяні ще сили; — зважившн все те, оголошує збір Межинародної Спілки Робітницькоі, відбутий 3 вересня 1866, що для тоі спілки, а також для всіх товариств и осіб, які до неі пристануть, правда, справедливість, чесність буде основою поступованя з усіма людьми без ріжниці барви, віри, народности. Збір уважає своім обовязком домагатися людських прав горожанина не тілько для товаришів своеі спілки, але для кождого, хто повнить свій обовязок. Нема обовязків, коли нема прав; нема прав, коли нема обовязків.

На тій основі приняв збір остаточно ось які статути для Межинародної Робітницькоі Спілки:

I) Спілка заложена на те, щоб бути осередком зносин та спільного діланя для робітників усіх країв, котрі змагають до тоі самоі ціли, с. є. до взаімноі підмоги, поступу и повноі освободи робітницькоі верстви.

II) Назва спілки є: Межинародна Робітницька Спілка.

III) Вибираєся рада генеральна зложена с представників тих народностей, котрі є заступлені в спілці. Як до потреб спілки буде та рада мати своіх: президента, генерального секретаря, касиєра и окремих кореспондентів для різних країв.

Збір що року означує місце побуту генеральної ради и єї членів и означує місце, де маєся на другий рік збір згромадити.

В назначенім для згромадженя часі сходяться відпоручники в означенім дни и місци на підставі своїх повномочій; окремих завізвань не розсилаєся. В разі посторонної перешкоди може рада генеральна змінити місце, але не час згромадженя.

IV) Щорічному зборови предкладає генеральна рада справозданє про цілорічну діяльність. В наглих разах може рада скликати збір перед назначеним часом.

V) Генеральна рада завязує зносини з різними товариствами робітницькими, так що робітники кождого краю завсіди знають про змаганя своїх товаришів у других краях, через що дається підставу до рівночасних и в однім дусі ведених вислідів про стан робучої верстви в кождім краю, а то в тій ціли, щоб усякі питаня тикаючі загалу, а піднесені одним яким товариством, могли бути всюди розбирані, а коли який практичний крок або яка межинародна трудність вимагатиме діяльности цілої Спілки, то щоб та діяльність була згідна и одноцільна. Генеральна рада може до вподоби предкладати зборови питаня и внески від себе або від поодиноких национальних звязків. Для улекшеня взаємин з заграничними товариствами видає Спілка свій орган.

VI) Позаяк зріст робітницького руху в поодиноких краях може бути забезпечений тілько зъєднанєм и збратанєм, а позаяк з другого боку діяльність генеральної ради буде тим більша, чим менше буде розсіяна, то члени Межинародної Робітницької Спілки будуть докладати всякого стараня, щоб кождий в своїм краю злучити ріжнородні робітницькі товариства в оден национальний звязок. Се дієся о тілько, о кілько на

се позволяють истнуючі в данім краю устави. Не зважаючи на такі правні перепони зобовязуєсь кожде місцеве товариство завести прямі зносини з генеральною радою.

VII) Кождий член Межинародної Робітницькоі Спілки при переході до другого краю одержить братню підпомогу від членів Спілки. И так має він право освідомитись о стосунках заробкових в даній місцевости, має право на кредит в данім товаристві відповідно до принятих в тім товаристві установ и за порукою голови того товариства.

VIII) Кождий, хто признає и заступає зазади Межинародної Спілки, може бути єі членом; за него відповідає завсіди те товариство, котре ёго приймає.

IX) Кожде товариство вибирає свобідно своіх кореспондентів для зносин з генеральною радою.

X) Поодинокі стоваришеня робітницькі, хоть и зобовязані до братнёго співділаня, задержують свою самостійність и свої властиві основи.

XI) Все, що не означене в статутах, уладжують регуляміни, котрі підлежать оглядови збору.“

Такі були статути, по чім слідувало 15 точок регуляміну.*) Як звісно, дальші збори, на котрих крім питань організацийних обговорювано також питаня власности, наслідства, стачок робітницьких, машинового промислу и т. д., відбувалися: 1868 в Бріссслі, 1869 в Базелі, 1872 в Гаазі.

---

*) Fribourg, L' Association Internationale. Paris 1871. — O' Testut, L' Internationale, 7-ме виданє, Paris 1871 (також видане по німецьки). — Villetard, Histoire de l' Internationale. Paris 1872. — M. B. Zur Geschichte der Internationale. Leipzig, Grunow 1872. — Rud. Meyer, Emancipationskampf des vierten Standes. Berlin, 1874, 2 томи.

Але на тім послідним зборі прийшло до роздору. Слідуючого року засідали два збори побіч себе в Женеві и від того часу, здаєсь, зовсім не истнує вже властива організация „Межинародної Робітницької Спілки“.

История самої Спілки зовсім нас ту не обходить; нам иде тілько о думку, котру вона мала голосити и о те, як росширено ту думку.

В програмі интернационалу стрічаємо передовсім соціяльдемократичну основну думку, котра домагаєся політичної власти тілько яко средства для соціяльної реформи; відтак різко висказану єдність интересів робітницьких у всіх краях; а по третє ціль робітників— знесенє наємної праці, с. є. праці на ч у ж і м капіталі. Ті три засади поставлені ту зовсім загально и с самої програми не можна вичитати нічого докладнійшого про спосіб переведеня и про уладженє будущої суспільности. Без сумніву висказано ті думки тому так загально, щоб уможливити приступленє до Спілки людім, котрі стояли за сумирний розвиток, и людім, котрі бажали насильного перевороту. Діяльність змагаючу до повзятої цілн могла Спілка аж тоді проявити, коли б робітники різних країв що до поодиноких точок порозумілися, а через те з одного боку зміцніли через власну єдність, а з другого боку й праводавцям поодиноких країв відняли підставу до вимівки, що ось-то ми не можемо завести сеї або тої реформи, бо нас зруйнує межинародна конкуренция. Годі заперечити, що такий замір подекуди можна було перевести на ділі дорогою супокійних реформ, бо именно в краях нашого культурного круга вправді не поодинокі вимінки продукційні, але суспільні и господарські обставини в загалі однакові, а реформ в такім обємі, в якім їх задумали соціяльдемократи, не могла б доконати одна

держава, хіба що би хотіла позапиратися від зносин з другими при помочи яких небудь „соціяльних охоронних мит.“ Заперечувати ту межинародність господарських стосунків в загалі а робітницьких обставин в осібности зовсім не можна; самі завзяті противники соціяльдемократів признають се. Коли н. пр. діло йде о висоту платні, о ограниченє часу праці и о другі подібні річи, котрі впливають на ціну товарів, то противники тих устав виїздять тоді більш або менше справедливо с таким закидом, що конкуренция заграничних країв, де нема таких ограничуючих установ, мусить зруйнувати домашний промисл; а се именно й є признанє, що господарські, а затим и робітницькі стосунки всіх наших країв однакові, що вони, значить, межинародні, интернациональні. А о скілько змаганя господарські та суспільні в загалі справедливі, то й против іх межинародноі організациі не можна би нічого закинути так само, як против межинародних конгресів почтових, монетарних и др., котрі именно становлять потребність сучасного розвитку суспільного. Сама собою вона ще зовсім не становила б запереченя национальноі самовіжі та любови рідного краю. Сама собою така організация була б далеко не так ненависна та гідна прилюдноі нагани, як нераз голосні прозьби капіталістів, коли йде о підвисшенє податків, що „скоро те, то ми всі с краю виносимось“.

Але интернационал не повернув своеі идеі до такоі розумноі ціли. Не творено звязків для сумирного переведеня близьких вимог, але обговорювано далекосягаючі принципи, котрих без великих переворотів не можна було перевести. Остаточний добуток агітациі був — ослабленє национального и державного почутя. Сей сумний наслідок лишився між робітниками, хоть сам интернациональний рух зашчез; той сам наслідок про-

являєся виразно и в нинішнім вигляді німецькоі соціяльдемократиі, між тим, як первісний Ляссалівський рух стояв зовсім на національнім грунті.

Другий напрямок в нутрі соціяльдемократиі, се напрямок комуністичний, котрий змагає до цілковитоі переміни приватноі власности в громадську (суспільну).

Про суть комунізму и ёго відносини до соціялізму мало хто й між образованою громадою має ясні понятя, так що не від річи ту буде коротенько пояснити се діло.

Звичайно с понятєм соціялістів та соціяльдемократів вяжуть у нас неясне понятє, що ім иде о „поділ“. При комуністах як раз на виворіть, — ті хотять средства продукційні зілляти в спільну власність, як се вже вказує сама назва; хотять знести окрему власність средств продукційних — капіталу, але не средств ужиткових.

В своій основі комунізм ні практично ні теоретично не є нічо нового.

Комунізм, се первісний лад господарський, котрого послідні останки в формі грунтово-феодальних відносин правних в Німеччині усунено допервa в половині сего століття, замінивши ёго ліберальною власностю приватною; в славянських и других краях він ще й досі переважає в великих масах*). Розуміеся, що нинішні комуністи не думають вертати

*) Гл. „Дрібна бібліотека“ VII, XI: Еміль де Льавлье, Власність грунтова і Сільска обшчина в Россіі. Книжка Лявле, котра по частці видаєсь в переводі на нашу мову в „Дрібній бібліотеці“, се найліпший підручник для историі форм грунтовоі власности.

назад до давних форм комунізму, але хотять прикласти комунізм до теперішного господарського розвитку и шукають для него відповідних комуністичних форм. Вони переконані, що комуністичне уладженє суспільного господарства буде далеко користнійше від теперішного заробкового порядку опертого на окремій власности, котра доводить до зруйнованя господарськоі незалежности огромноі більшости народа и нічим окрім зверхних правних форм не різниться від невольництва.

Як звісно, теория комунізму розвивавсь від тоді, від коли приватна власність зачала здобувати обширний розмір, и від Томаса Моруса аж до Роберта Оуена, Шарля Фуріє, Етієна Кабе, Вейтлінга та других найновійших комуністів видумувано найрозмаітші теорії та идеали, котрі намагали всі до того, щоб заховуючи вповні господарські добутки новійші завести доконалійше впорядкованє суспільности.

Очевидно затим, що комунізм а соціялізм не все одно. Соціялізм, се тілько загальне змаганє до зміцненя суспільних звязків та діяльностей насупротив єдиничних, и може в різних системах виступати з різною силою. Кождого, хто домагаєся зміцненя публичноі власти в ділах суспільних, н. пр. державного урегульованя праці жінок и дітей, росширеня громадських грунтів, можна назвати соціялістом, так як зовсім справедливо названо тим именем и катедерсоціялістів, котрі проте дуже ще далекі від думок про переворот. Таким соціялістом був и Ляссаль, не будучи при тім комуністом(?), а соціяльдемократичний рух, котрий він викликав, ніяк не був комуністичний, бо ціль ёго була — поволі змінювати обширну приватну продукцию в громадську, не зносячи при тім в засаді приватноі власности, а особливо дрібноі.

Комуністичні теорії давнійших и аж до найновійшого часу писателів були такі, що по просту будували идеальний суспільний лад, для переведеня котрого потрібно би зовсім инших людей, котрих би доперва треба виховувати в такім дусі.

Але як соціялістична теория Базара та Люі-Бляна старалась прикласти соціялізм именно до новійшої суспільности и посеред неі, так само бачимо у Карля Маркса комунізм уже не побудований на загальних, идеально-людських основах, але вказаний в безпосереднім звязку з нинішним ладом. Маркс стараєсь виказати, що нинішний лад, се вступ до комунізму, котрий сам собою з него виросте и до котрого ми повинні свідомо змагати, яко до ліпшого ладу. Се надає Марксовому комунізмови більшу вагу яко практичному средству агітациі, вагу, якої не мали теорії давнійших комуністів. Через те мусів Маркс мати особливо сильний вплив на соціяльдемократичний рух, так як немало вплинув він своєю „интернациональною“ програмою, про котру вперед була мова.

Комуністичну теорию Карля Маркса найяснійше видно з одного розділу ёго книжки „Das Kapital“, с котроі наводимо найважнійше місце дословно. Вказавши повільний розвиток приватноі капіталістичноі власности говорить Маркс (стор. 791 и д.) ось що:

„На певнім ступни розвитку вироджує приватна власність материяльні средства для власного знищеня. Від тоі хвилі в нутрі суспільности починають рухатись сили и пристрасти, котрі чуються нею спутані. Вона мусить роспастися — и роспадеся. Ёі знищенє с. є., переміна окремішних, роздроблених средств продукцийних в суспільно-громадські, с. є., переміна дрібноі власности многих в огромну власність кількох, с. є. вивласненє великої маси народа з грунтів, средств до житя и до

праці, се страшне и важке вивласненє маси народнёі, се вступна история капіталу. Вивласненє беспосередних витвірців відбуваєся з бесконечно нещадним вандалізмом, під впливом найогидніших, найбрудніших и найпідліших пристрастей. Важко запрацёвана, так сказати, кровю та потом склиєна з робітником дрібна власність приватна руйнуєся и уступає місце капіталістичній приватній власности, що основуєсь на визискуваню чужої, хоть формально свобідної праці. Скоро той процес робучий вглуб и вшир достаточно розложив давну суспільність, скоро робітники стали пролєтаріями, капіталістична продукция стала міцно на ноги, тоді дальше здруженє праці, дальший перехід грунту та средств продукцийних під дружне (кооперативне) оброблюванє, значить, перехід їх de facto в спільні (колєктивні) средства продукцийні — набирає нового вигляду. Черга — бути вивласненим, приходить тепер не на самостійно господаруючого робітника, а на капіталіста, визискуючого многих робітників. Се вивласнюванє відбуваєся силою вроджених (immanent) законів капіталістичної продукциі, через концентрацию капіталів. Оден капіталіст убиває многих. Поруч с тою концентрациєю, с. є. з вивласнюваньем многих капіталістів через немногих розвиваєся також дружний (громадський) спосіб працёваня чим раз в більших розмірах, розвиваєся вміле, технольогічне приложенє добутків наукових, спільне и після одного пляну доконуване оброблюванє грунту, переміна средств робучих в такі средства робучі, котрих можна уживати тілько спільними, здруженими силами, и ощада всіх средств продукцийних именно через те, що їх вживаєся як спільних средств скомбінованої, дружної праці. Між тим, коли з одного боку стає чим раз менше число магнатів капіталу, котрі загарбують и монополізують для

чебе всі користи того перевороту, змагаєся з другого боку нужда, гнет, неволя, пониженє та визискуванє, але також и противенство робучої верстви, чим раз то численнійшої и самим механізмом капіталістичного продукованя вишколеної, зєдиненої та зорганізованої. Концентрация средств продукцийних и здруженє праці доходять до такого ступня, де капіталістична оболічка для них не вистатчає. Вона мусить пирснути. Тоді вибє послідна година капіталістичного продукованя. Вивлаштовуючі зістануть вивлаштенні.“

„Капіталістичний спосіб продукованя и присвоюваня, с. є. капіталістична власність приватна, се перша негация приватної власности основаної на власній праци. Але вона сама с конечностю процесу природного, мусить витворити свою власну негацию. Вона мусить дійти до приверненя индивідуальної власности, але основаної на здобутку ери капіталістичної, с. є. на кооперациі свобідних робітників, на спільнім посіданю землі та средств продукцийних самою ж працею витворених.“

„Переміна дрібної, на власній, окремішній праци основаної власности приватної в капіталістичну власність, се, розуміеся, далеко довший, тяжший и жоротокійший процес, ніж переміна капіталістичної приватної власности, котра вже тепер на ділі полягає на спільнім, дружнім продукованю, в дружну, громадську власність. Там ишло о вивлаштенє маси народа через кількох богатирів, — а ту йде о вивлаштенє тих кількох богатирів через масу народа“.

Видимо с того, що Маркс уважає нашу теперішну форму господарованя приготованєм и вступом до комуністичного ладу. Він твердить, що під пановањем свобідної конкуренциї дрібна посілість зовсім щезне и перейде в руки невеликого числа богатирів-капіталістів.

В тих великих предпринятях робітники так привикнуть до почутя рівности и дружної праці, що відтак треба буде тілько познакомитись ім з де-більшого с самим веденєм діла, щоб відтак „розірвати капіталістичну оболічку“ и капіталістичне предприємство перемінити в комуністичне.

Таким способом ставить Маркс комунізм не вже як утопию, як несповниму фантастичну мрію супротив теперішного ладу суспільного, але як ціль випливаючу беспосередно з него самого и достижиму, для осягненя котрої не треба ніяких нових людей, бо й теперішні люде самими обставинами приучуються до того. Правда, не нинішні робітники, але вже близькі поколіня можуть, після Марксової думки, надіятись осягненя того комуністичного идеалу, можуть надіятися, що дожиють тої хвилі, коли теперішна капіталістична власність уступить місце ліпшим порядкам, основаним на громадській власности.

Се Марксове сформулованє соціялізму, котре старалося соціяльдемократичний рух звести беспосередно на комунізм, мало справді на цілий рух огромний вплив, витворило серед него поступовий, скрайний напрямок и причинилося богато до того, що теперішна програма соціяльдемократиї ставить далеко загальнійші цілі, ніж первісно в Ляссалівськім руху.

Не потребуємо довше застановлятися над програмою німецької соціяльдемократиї. Ми бачимо в ній в загальній соціяльдемократичній рамі різко визначені три головні думки: Ляссалеві продуктивні спілки, меженародню ціху робітницького руху и ёго комуністичну ціль. Але осуджуючи теперішну суспільність, яко основану на визискуваню и пригнетї немаючих верстов, мусить прецінь и самий крайний радикалізм напирати найбільше на л е г а л ь н у агітацию (2. точка

прогр.) и на ті вимоги, які ставить до теперішної держави, с. є. мусить узнати єї истнованє.

Сего чень вистатчить для загального націхованя сторонництва, и ми не станемо розбирати поодиноких точок ёго програми. Ми пізнали в ній сторонництво, оперте на верстві наємних робітників, витвореній новожитним способом заробкованя, сторонництво, котре побирає головну свою силу с хиб истнуючого ладу. Єго основою є засада рівности, котру воно хоче перевести в новійшій суспільности, задержуючи всі новійші здобутки культурні. Але ті змаганя доводять ёго до опрокиданя основ нинішного ладу,—самостійної родини (не подружя!) и приватної власности. В них воно бачить підпори и жерело истнуючої нерівности,— а именно в родині тому, що вона становить окрему господарську та виховавчу єдиницю, що одідичує в своїм крузі маєток и суспільні погляди, господарські та товариські перекази и через те спиняє витворенє нової суспільности на нових основах; в приватній власности тому, що вона дає власть над средствами продукційними одній частці суспільности, а не всім єї членам, а ще й тому, що вона при теперішнім ладі не є беспосередним випливом власної праці. Таким способом стає соціяльдемократичне сторонництво засадничо й супротив усіх попередних сторонництв, котрі, як ми бачили, або хотять удержати без зміни историчний лад, або бажають повільних и недалеко сягаючих змін, стоячи при тім завсігди на грунті истнуючого ладу.

Редакція „Правди“ в боротьбі з вітраками.

(Замітка на примітки до Шеля в XI. вип. „Правди“.)

Подаючи нашій читаючій Громаді окремоју книжочкоју переклад (скорочениј) статі звісного німецького катедерсоціяліста Ганса Шеля про нім. суспільно-політичні сторонництва, ми мали передовсім на оці — вказати ціль і програм нового, робітницького руху в Німеччині, котрому Шель посьвятив V. розділ своєјі праці. Се, і спокійне та о кілько мож було, безсторонне представленье сторонництв становит, јак дља нас — головну вартість Шельовоји праці.

Одно тілько хотілиб ми замітити на закінченье сеји книжочки. Статья Шеля друкована була в „Правді“, котроји редакція вважала потрібним пододавати до посьлідного розділу своји примітки, котрі, јак звичајно, займајут більше місця, ніж дотичушчиј текст. В тих примітках ред. Правди стараласьа по змозі сил своји збивати думки, висказані в програмах радікальних сторонництв, або подані Шельом, јако основні точки науки појединчих јіх представників. Не входьачи вже в те, шчо подібні примітки не дуже то на місци при такім тексті, ми хочемо тілько роздивитисьа, кілько правди в тих примітках і на кілько ред. Правди може ними гордитисьа.

Поперед усього вилучимо з нашого розбору все, шчо тикаєсьа А. Шефлье, котрого ред. Пр. тиче всьуди, де приходитсьа говорити про такі діла, котрі ані ред. Правди ані самому Шефлье не досить ясні. Лишаючи на будушче обширнійшиј розбір економічних та соціольогічних думок Шефлье, ми замітимо тепер лиш тілько, шчо Шефлье самі Німці і јего одновірці-катедерсоцијалісти вважајут одним с тих мудрців, шчо то пісьлья Кольумба јіздьат Америку відкривати, при чім нераз Америку минут а до Хіни зајідут. І так кождому, хто перегльадав јего Bau und Leben des socialen Körpers, звісно, шчо він кладе великиј притиск на те, шчо отсе робит зворот в суспільній економіји, сьлідьачи јеји в звјазку с соціольогіјеју, і старајесь навіть випертисьа знакомства с Контом і Спенсером. Думав би чоловік, шчо ось то знаменитиј Шефлье, јаку штуку вдрав. А між тим Америка давно вже була відкрита і Контом і Марксом, а Шефлье не здужав і так јеји відкрити, јак вони, бо ані в соціольогіји не сказав нічо нового, не сказав навіть тілько јак Спенсер (не кажучи вже о важкій, абстракцијній та нестравній бесіді супроті популярного і приступного викладу Спенсера), ані в економіји не сказав нічо поза Маркса, ба, ј ту не всьуди зумів удержатисьа на науковій висоті Марксових думок, і там, де стрібував сказати шчось свого супротів Маркса, звичајно тілько попсував а не поправив і пізнијше мусів назад вертатисьа до того, шчо каже Маркс. Так було між јіншими с теорієју вартости. Тож дльа короткости сеји замітки ми не будем ту розбирати того, шчо ред. Правди наводит с Шефлье, а тілько власні јеји думки, і то тілько теоретичні.

В першій примітці подавши Шефлівську характеристику Льассальа, ред. Пр. каже: „Показуєтьсяˮ, що

и загальне голосованє не підносить робітницького стану до такої потуги, яка потрібна до конституційного осущеня робітницьких забагів". Ну, чудніж маје поньатьа ред. Правди о влійаньу загального голосованьа і о дійснім стані робітиицького сторонництва в Німеччині! По перше, шчо право загального голосованьа ніхто ніколи не вважав універзальним ліком на всі суспільні недогоди: ніхто ніколи не думав, шчоб воно від разу могло, мов ліскоју чародійськоју перевернути суспільність. А по друге, ред. Правди відај не знаје о тім, шчо дльа „конституційного осущеня" јаких небудь „забагів" треба мати своју більшість в парльаменті, чого шче социјальдемократи не мајут. О неможности поправи відносин суспільних такоју дорогоју мож би говорити аж тоді, коли б така більшість була, трібунки робила і то нераз, а вони невдалисьа. А ченьже ред. Правди знаје, шчо сего доси не було, — чи може схоче приміром такого трібунку покласти паризьку комуну 1871? А при тім же ред. Правди нај застановитсьа ј над тим, під јакоју пресијеју з боку пруського урьаду та ліберапів відбувајутсьа там вибори до ради державноји! Далі каже ред. Правди, шчо „замисли социјальдемократів не можуть навіть приближајучо знајти такого відгомону і такоји підмоги серед цілоји суспільности, јаку мали ліберальні змаганьа свого часу серед загалу суспільности абсольутно правленоји". По перше, се шче питанье, про котре можна дуже спорити з ред. Правди. Бо насамперед звісна річ, шчо ліберальні змаганьа ј доси шче, навіть в најліберальнијших крајах, не приньалисьа у більшоји части суспільности, т. ј. у сільского ј міського робучого льуду. А ј у самій середнјј верстві, колишнім „третім стані" ті ліберальні змаганьа приjмалисьа безмірно тьажше і поволијше, ніж социјальдемократичні думки тепер приjмајутсьа між ро-

бітниками. Тре було довгого рьаду поколінь, шчоб здобути ліберальним думкам хоть тілько і так горьачих прихильників, кілько н. пр. в Німеччині здобув дльа себе соціялізм в посьлідньім десьатку літ. Не завадит шче додати і то, шчо т. зв. ліберальнїй переворот звершивсьа в дуже значнїй части робітниками, котрі і тоді вже бажали зовсім чого іншого, ніж панованьа теперішнього лібералізму. (Гл. хотьби Bernhard Becker, Geschichte der revolutionären Pariser Commune 1789—93.) А по друге, хоть би воно і так було, јак каже ред. Правди, то все таки се шче нічо не значит. Хібаж ред. Правди гадаје, шчо переворот суспільнїй коли небудь звершувавсь або може звершитись через агітацију, проповідь јаких будь теорій? Всьакі суспільні перевороти — (ред. Пр. зволит сама побачити на се докази у Маркса, Бокльа, а нехај і у Маколеја, Тена і др.) відбувалисьа силоју законів економічних, силоју попереду вже звершених змін в продукції та обміні достатків серед даної суспільвости. Всьакі суспільнореформові теорії всіх часів — від Лікурґа і Ґракхів аж до Оуена та Маркса — були тілько виводами з даних в сучаснїй суспільности фактів, були тілько немов підведеньем одної суми під те, шчо було, були виразом довершеної вже зміни економічної і жаданьем змін формальних, відповідаючих тим змінам реальним.

В другій примітці ред. Правди силујесь опрокинути т. зв. „зелізнїй“ закон робучої плати Рікарда. Передовсім треба завважати, шчо ред. Пр. взьалась до опрокиданьа сего „закона“, заким шче сама вспіла јого зрозуміти. Ред. Пр. здајесьа, шчо Льассаль (звісна річ, шчо в своїй брошурці „Offenes Antwortschreiben“ і т. д. Льассаль між іншим спопульарізував тілько думку Давіда Рікарда про робітницьку плату; ред.

Правди, опираючись на повазі „Augsburger Allgem. Zeitung“ зволит однако твердити, шчо Рікардо не так думав, јак се сказав Льассаль; замісьць Augs. Allg. Zeitung воліла ред. Правди загльанути до самого Рікарда, от хотьби в россійськім переводі Зібера, де на стор. 23 „Осн. полит. экон.“ думка сесьа написана дуже виразно і зовсім не двозначно) твердит, буцім то плата робітницька держитсьа завсігди (ред. Пр. повторьује се аж два чи три рази) на мінімум конечних до прожитку знадіб. Против такоји нісенітниці, видуманоји самојуж ред. Пр., починајесь польоміка і наводьатсьа передовсім слова тогож самого Льассальа, котриј ніби спротивльајесь сам собі, кажучи, шчо се мінімум маје бути залежне від даних привичок народних. Хто би не знав діла — а видимо на те ј числит ред. Пр. — тој би подумав, шчо ту справді Льассаль противитсьа в однім місци тому, шчо сказав в другім місци. А між тим се тілько дві нерозлучні части одного реченьа, се іменно сформулованье того „закона робітницькоји плати!“ Коли б ред. Правди схотіла була се бачити, то не була б потребувала далі мучитисьа, доказујучи, шчо те „мінімум“ різне в різних крајах. Адже јак раз то само каже і Рікардо і Маркс і Льассаль за ними! Але ред. Пр. мала свій інтерес в тім, шчоб перекрутити се питанье, і то ось јакиј інтерес. Мінімум, про котре ніби говорит Льассаль, мінімум ограничене народними привичками,—се нонсенс. Тре прецінь розрізнити: мінімум поживи, потрібноји дльа робітника с погльадом на вимоги фізіольогіји, — і мінімум с погльадом на привички народні. Перше мінімум — стале і незмінне, друге в різних крајах різне і раз у раз міньајесьа. (Замітимо мимоходом, шчо ред. Пр. і ту помилиласьа, бо ј перше мінімум, біольогічне, зовсім не стале: воно дльа јединиці льудськоји

міньшаєсьа і з віком і с кождоразовим станом культурним). Значит, одержуючи те з двох боків ограничене мінімум плати, робітник властиво дістаје стале мінімум біольогічне + надзвишку, обусловлену народними привичками. Значит, не можучи зі своєїі плати утворити капіталу і розбогатіти, робітник повинен нарікати не на капіталіста, не ва плату, а на погані привички народні, котрі кажут му розмітувати лишну надзвишку грошеј. Значит — робітник повинен свій прожиток ограничити на „мінімум біольогічне“, т. ј. жити в јаскиньах та норах, јак первісниј чоловік, живитисьа корінцьами, саранчеју та кропивоју, вбиратисьа в шкіри або фіgове листье, а з надвишки плати збивати капітал, бо до більшоїі плати він не маје права! Ось куди при помочи божіј зајіхали!

Допровадивши так зручно ad absurdum Льассалівське мінімум, ред. Правди при помочи Шефльє ставит „здоровиј економічниј закон“. „При теперішнім устроју економічнім остајетьсьа головноју нормоју регульаціјї плати: подаж і попит за роботоју, а властиво стосунок між подажеју роботи а попитом“. Ну, се стара новина, — ред. Правди могла се најти і у Рікарда і у Маркса і у Льасальа, і именно с тоїі самоїі норми вони ј виводьат сесь закон. Але погльадім, шчо виведе з неїі ред. Пр.? А от шчо! Буваје так, шчо часом зјавльајесьа јакась „надпродукција сил робучих“ і тоді— ред. Пр. признаје се — плата сходит справді на те іно-шчо опрокинене мінімум. Ба ні, „коли з робітниками без мајетку співубігајутьсьа робітники з мајетковими засобами, тоді перші робітники можуть попасти навіть п о н и з ш е того мінімум!“ Ось тобі ј на! значит, такі можут! А коли можут? А шчо се тота „надпродукција сил робучих“? Сего ред. Пр. не вміје чи не хоче сказати, — видно бачит, шчо ј так уже

договорилась через верх. Звісна бо річ, шчо в „здоровых“ економічних порьадках, де суспільність ціла вважаєсьа одним робучим фондом, немов одним соборовим робітником, там і не може бути за богато сил робучих. Чим більше їх, тим ліпше, тим більше суспільність натворит витворів, тим богатшоју стане. Але звісно також, шчо при „нездоровых“ економічних порьадках не так робитсьа, а так, шчо чи то нужда чи јакі другі обставини зганьајут маси льудеј в одно місце, н. пр. до одноји фабрики, до одного заньатьа і пр., так шчо всім јім в тім місци нішчо робити. Се у нас називајесьа надпродукцијеју робучих сил. Кождиј видит, шчо се зовсім не значит, немов би то суспільність мала за богато робучих рук, так шчо ніде јіх і дівати, — такоји суспільности доси шче не було на сьвіті; се значит тілько, шчо јакісь обставини зігнали за богато льудеј до певного одного заньатьа, до певного розрьаду заньать, т. зн. відірвали јіх від јінших заньать, котрі гинут без робітників. А при таких обставинах і сама ред. Правди признаје, шчо плата може зійти до мінімум удержанья або ј нижче јого. То само говорьат (тілько јаснійше і льодічнійше, ніж ред. Правди враз іс Шефлье) також Рікардо, Маркс і Льассаль. Ба, вони говорьат шче більше. Вони кажут, шчо понизше мінімум ані навіть на мінімум плата не може довго вдержатись, бо робітники то вимирајут, то знов росходьатсьа, а шчоб вдержати прочих, капіталісти мусьат підвисшити јім плату понад мінімум. Але ј там вона знов довго не може вдержатись, бо при кориснијших обставинах знов напливаје більше посторонних або намножујесьа більше місцевих робітників і знов починајесь давна історіја знижуваньа. Се ј називајут вони хитаньем (Oscilliren) робучоји плати довкола мінімум. Ось шчо вони кажут. А ред. Пр. чи то не розумијучи, чи

не хотьачи розуміти сего, дармо ј мучилась опрокидаючи те, шчо потім і сама признаје. А шчо се хитанье — не вијімок, то показујут загальні промислові крізи, котрі від 1825 р. мов періодичниј приплив і відплив морья, повторьајутьса більше-менше шчо 10 літ. Крізи, то крајні вершки тоји филі, того хитанья робучоји плати. А про повстанье того хитанья зволит ред. Пр. прочитати собі у Маркса очерк історичниј повстанья капіталістичноји продукціји. Розумијесьа, говорьачи о капіталістичніј продукціји, треба завсігди мати на оці ті краји, де вона панује, бо там де јеји нема або де вона доперва починајесьа, то ј закони јеји не можут в повні і виразно пројавльатисьа. А ред. Правди ј сего не знаје і дуже часто мішаје пројави ладу капіталістичного с пројавами зовсім јінших ладів.

Не досить того, шчо в перших частьах примітки Nr. 2. ред. Пр. так досадно показала своју незнајемість того, шчо бересь опрокидати. В третім уступі тоји примітки вона збиваје другу засаду Льассальа, шчо-ді „дохід (плата) робітника не стоји в справедливіј пропорціји до јего вилоненоји праці в порівнаньу с тоју частьу добутків, јакі присвојује собі капіталіст“. Ред. Правди збиваје сьу ненависну думку шефом саксонського статистичного бјура, Бемертом і шчасливо вказује нам, шчо плата робітницька: при мальованьу домів виносит $^{2}/_{3}$ вартости витвору, в копальньах $^{7}/_{10}$, в фабриках битих сукон $^{1}/_{4}$, в фабриках шовку і сајетів $^{24}/_{100}$, в прьадільньах і фарбјарньах бавовни $^{1}/_{7}$, в фабриках хемікалій $^{1}/_{10}$ а в винницьах $^{1}/_{30}$ вартости витвору. С тих цифер — припустім, шчо вони правдиві — ред. Пр. прьамо виводит, шчо „заплата робітника је розмірна до јакости і кількости роботи з одного боку и до јакости і кількости матерјалу вкладаного предпријемцем з другого боку.“ Діл-на ред. Правди!

Як щасливо боресь вона з вітраками! Раз, шчо всі ті цифри, хоть і як дорогі дльа ред. Правди, дльа самоїі п р а в д и поти не мають нійякої ваги, поки не знаємо, ј а к д о в г о працьує денно робітник на сьаку або таку плату. А по друге, шчо всеж такі, хто його знає, чи тьажше покоїі мальувати, чи в копальньах або фабриках працьувати і чи приміром робота в фабриках хемікалій така то вже дуже лехка, приємна та здорова дльа робітника! А на посьлідку, — жаль, шчо ред. Пр. ј ті цифри подала, бо вони, сьак чи так, тілько с т в е р д ж у ј у т то, шчо сказав Льассаль, а іменно, шчо не відповідно до кількости і якости праці та матерійалу платитсьа робітник, але шчо на плату його влійають інші обставини.

А ј те, шчо на остатку збиває ред. Пр., буцім то закон робучоїі плати тому вже неправдивий, шчо прецінь між робітниками можлива капіталізація, се тілько посьлідний замах ред. Пр. протів власного єїі вітрака, протів того „сталого і незмінного мінімум“, про котре нікому крім ред. Правди ј не снилосьа. Противно, правдивий закон робучоїі плати, котрий каже, шчо плата тота раз опадає нижче мінімум, а знов підноситсьа висше нього, зовсім тому не противитсьа, шчоб робітники при підвищці плати могли складати јакі небудь заошчади про лиху годину.

В четвертій примітці ред. Правди переважно воює протів другого вітрака, Льассаллівських продукційних спілок. Позајак тепер ніхто с соціалістів не покладає такоїі ваги на тоті спілки, јаку покладав на них Льассаль; позајак теперішні робітники, коли ј не вичеркують јіх зі свого програму, то вважають јіх тілько одним ступнем в ході змін суспільних, то ми ј оставимо ред. Правди поборьувати кріпко сесь вітрак, а звернемсьа до јіншого питанья, котре розбираје ред.

Правди в початку четвертої і в шестій примітці. Ходит там о опрокиненье Марксової теоріі вартости. Редакція Пр. твердо переконана, шчо всі соціалісти іс своїм Марксом не знајут і азбуки с теоріі вартости. Тај куди јім, туманам вісімнајцьатим, знати јеји, коли вони держатсьа „перестарілоі теоріі Адама Сміта“. Јім здајесьа, шчо „вартість товару рівнајесьа кількости роботи вложеноі в сеј витвір“. Шчо за глупа теорија! Тај сьліпі ж тоті соціалісти, шчо не „розгльануть блисше“ тоі теоріі. Адже „шчоденнij досьвід показује, шчо та сама кількість роботи вложена в різні витвори маје різну, а не однакову вартість, — значить, вартість витвору не јде т і л ь к о за кількостьу роботи“. Гм, може воно ј справді так, шчо не јде! Ану, стрібујмо порахувати.

Кравець н. пр. купује сукна і всьаких там приборів за 10 р. а за зроблену с того сукна одежу бере 15 р., значит, сукну прибуло вартости, воно перестало бути сукном а стало сурдутом, іменно перетворене працеју кравцьа. Сума 5 р. виражаје ту іменно тоту підбільшку вартости товару, — се ціна праці. Але чи стосунок тоі змінитсьа, коли кравець замісць за 10 р. купит матерійалів за 100 р. і замісць одного зробит 10 сурдутів, т. ј. в матерійал вложит 10 раз по рівній кількости праці? Очевидна річ, шчо стосунок не змінитсьа, доки загальнij стан продукціjноі техніки в суспільности не змінитсьа. Значит, доки того нема, доти вартість товару пересічно (розуміємо ту нормальні условини обміни, а не монополь ані шахрајство) рівна кількости вложеноі в него праці. Кажемо: пересічно. Се така річ, котру всі, кілько небудь чесні економісти, зовсім јасно розумијут і признајут. Але ред. Правди готова на те закинути, шчо преціньже дијамент, најденij злучајно на сьмітнику, маје без міри більшу вар-

тість ніж працьа на јего найденье виложена. Се так, а тілько з другого боку находженье дијаментів на сьмітниках належит шчо найменьше до вијімків, а головна јіх маса добувајесьа в копальньах, при чім статистика вказује нам, шчо працьа виложена на јіх здобуванье коштује більше, ніж варті ті дијаменти і шчо, значит, вони тепер продајутсьа пересічно нижче своје вартости, а се знов можливе тілько при тім стані невольництва та безграничної нужди, в јакім держатсьа льуде здобувајучі дијаменти.

Але ні, скаже ред. Пр., — је приміри, коли рівна кількість праці витворьује нерівну кількість вартости. На се ми скажемо, шчо је навіть такі приміри, коли велика кількість праці потрафит не витворити в загалі нијакої вартости, т. ј. коли тота працьа буде потрачена не предмети невжиточні. А је знов і такі приміри, коли велика працьа витворит меньшу вартість, ніж меньша працьа, н. пр. коли велика працьа ужита була незручно, неекономіно. Ні, — каже ред. Пр., не те ми хтіли сказати. Ми говоримо про пересічно зручну і дуже вжиточну працьу, про працьу хлібороба. „Оден корець пшениці обіјмаје в собі певну скількість праці і јінших коштів. Коли ж жнива випали злі і грозить голод, тоді збільшајеся ужиткова вартість сего кірцьа пшениці...“ через то ціна јего јде в гору. Кождиј знаје, шчо таке ужиткова вартість. На кілько јакијсь предмет може заспокојіти јаку небудь потребу чоловіка, на тілько він маје ужиткову вартість. Ужиткова вартість кірцьа пшениці така, шчо з него мож н. пр. спечи тілько а тілько хліба а тим знов нагодувати тілько а тілько льудеј. Чи підчас неврожају с того самого кірцьа пшениці спечесьа більше хліба, чи ним буде більше льудеј ситих? Очевидно, шчо ні. Ужиткова вартість кірцьа пшениці незалежно від до-

брого або злого врожаю остаje однакова, а змiньаjесьа тiлько jего замiнна вартiсть, i тре було вже крайного незнанья самих ельементарних поньать економiчних, шчоб помiшати ті дві рiчи до купи. Але се тiлько неважна рiч дльа самого нашого питанья. Редакцijи Пр. вiльно помильатисьа в азбуцi, вiльно впрочiм i не знати jеjи докладно, — на се у неjи jе прiвiльеj, — а ми тимчасом гльадiм далi. Сьак чи так, — а самi ми признали, шчо в разi плохих жнив замiнна вартiсть кiрцьа пшеницi вбiльшуjесь, i се очевидно хотiла виразити також р. Пр. в своjiм висказi. Але j тут мусимо замiтити, шчо „iгла тота сама, але вушко не то“. Чи той сам корець пшеницi по добрих а по злих жнивах представльаje ту саму кiлькiсть працi.? Простого застановленьа досить, шчоб се розiбрати. Коли в добриj рiк 100 единиць працi витворит 1000 кiрцiв пшеницi, а в злиj рiк тих самих 100 единиць працi витворит тiлько 500 кiрцiв, то очевидна рiч, шчо в першiм разi вартiсть кiрцьа буде $\frac{1}{10}$ а в другiм разi вже $\frac{1}{5}$, т. j. 2 рази бiльша. Бачимо затим, шчо j ту вартiсть прьамо пропорцijональна кiлькости виложеноji працi.

Але шчо ви мiнi плетете сухого дуба, — скаже гнiвно р. Пр. Ви ту, сьак чи так, бороните застарiлоji теорijи вартости над котроjу новijша економiчна наука перejшла вже до денного порьадку! Ну, — вiдкажемо ми со смиренijем, — так, то j так. Дльа нас благодать, коли новijшi економiсти видумали шчось лiпшого, але дльа вас то, чесна ред. Пр., сором, шчо ви j тоji застарiлоji теорijи вартости не то шчо не збили, але навiть не зрозумiли, jак бог приказав. А ми боронили ту властиво супротiв вас не тоji „застарiлоjи“ теорijи, а тiлько льогiки i здорового розуму. А ось тепер ми j до вас загльанемо та посмотримо, jаку то ви мудрiсть ставите супроті застарiлоji Смiтiвськоji

теорії? „Користнїй стосунок ужитковости до коштів товару становить его вартість“. Ось якоюу теорійеюу вартости обдарувала сьвіт велемудра р. Пр.! Теорія се справді зовсім оригінальна, і всім, хто закидає нам, Галицким Русинам, недостачу оригінальних помислів наукових, може вона служити „арматоюу ізбіенїя“ і відстрашуючим приміром! Хоть і як ми завидуюем ред. Правди сего генїального помислу, а все такі, хотьачи бути безсторонними, мусимо признати, шчо тота теорія робит огромнїй переворот в цілій економіїи, — по просту, цілу економіюу ставит до гори ногами! Бо погльадім лиш близше!

Дефініція ред. Пр. вводит до економічної науки замісць одної — три вартости. Бо коли порівнаємо кошти витворенья товару з его ужитковістьу, то побачимо, шчо деякі товарі, не перестаючи бути товарами, потьагаюут більше коштів, ніж виносит їх вартість ужиткова. Приміром подібних товарів можут служити дїяменти і загалом усі клєйноти. Коли тілько ті предмети маюут вартість, котрі більше приносьат пожитку, ніж потьагаюут коштів, то дїяменти або не будут мати нїякоїї вартости, або властиво будут супротів вартости оставатисьа шче в довзі, т. ј. будут мати вартість —. Богаго знов товарів справді відповідаюе вимогам ред. Пр. і таких вартість буде +. Але дуже богато товарів може в певних хвильах ділько јак раз оплачувати кошти витворенья, так шчо с порівнанья вжиточности їх с коштами одержимо 0, так шчо ј вартість їх, хоть би на ділі ј јак велика, пісьльа новоїї дефініції буде 0. Чи припадком і сама тота нова дефініція не буде належати до тих, може ј дорогих товарів, але з дїйсноюу вартостьу 0, — се лишаємо на суд пізноїї потомности, коли тота почуюе шчо небудь про сьу дефініцію.

Ось яка вона, тота „своя“ мудрість. Справді, не богато мож за ньу дати. Тай требаж було ред. Пр. братисьа до таких питань! Тай треба було јій виступати с таким запалом і с такоју певністьу о својій побіді! А між тим наша громада, здајесь, уже ј с сеји короткоји та зовсім не всего тикајучоји замітки переконаласьа, шчо ред. Пр. бересь судити про питанья, котрих сама не розуміје, — через шчо, розумијесьа, замісць доказати соціјалістам јіх грубу несьвідомість законів економічних, вона тілько виказала тим нагльадніјше своју власну несьвідомість тихже законів.

Розумијесьа, шчо ані ціль, ані објем сеји замітки не позвольајут нам входити далі в подрібности і вказувати обширніјше, шчо ј јак думајут соціјалісти про питанья, порушені ред. Пр., а особливо розібрати Марксову теоріју вартости. Однако ми надіјемсьа зробити се с часом в „Дрібній бібліотеці“.

І. Ф.

Від липця 1878 почала ві Львові виходити **„Дрібна бібліотека“**; до кінця 1879. вийшло 12 книжочок ось якого змісту:

Книжка I. Повѣсти Еркмана Шатріана, переклавъ Романъ Розмаринъ. Цѣна 15 кр.

Книжка II. Література Українська, проскрібована рядом россійським, М. Драгоманова, з французького. Ціна 10 кр.

Книжка III. Відки і як взялись людe на земли, Ернста Геккеля, переклав Іван Франко з німецького. Ціна 10 кр.

Книжка IV Каін, містерія в трьох дійах, Гордона Байрона, переклав Іван Франко. Ціна 20 кр.

Книжка V Думи і пісьні найзначнійших европейських поетів. І. Вибрав і видав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VI. Пчоли, Митра Ів. Пісарева, переклав з россійського Василь Польанський. Ціна 10 кр.

Книжка VII. Власність ґрунтова і її історія, Еміля де Льавлье, переклав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка VIII. Довбня Еміля Зольа, с французького перевела Ольга Рошкевич, частка I. і II.; в додатку „Хутірчик“, есків Еміля Зольа. Ціна 20 кр.

Книжка IX. Білковина, Томаса Генрі Геколі, переклав Іван Франко. Ціна 10 кр.

Книжка 10. Значінье авторітету в вихованьу, Николаја А Доброльубова, переклав з россійського Евгенії Олесніцкій.

Книжка 11. Сільска община в Россіи, Еміля де Льавлье, з німецького обробленья Карльа Біхера. Ціна 10 кр.

Книжка 12. Довбня Еміля Зольа, с французького перевела Ольга Рошкевич, частка III. Ціна 15 кр.

Книжка 13. Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині, Ганса Шеля, з німецького перевели І. М. і І. Ф. Ціна 20 кр.

Склад „Дрібної бібліотеки“ дльа Львова **Книгарньа Ріхтера** і **Книгарньа польська.**

B 4228
B 4.228